

ДАЉИ РАЗВОЈ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ У САНЦАКУ

СТАЊЕ У САНЦАКУ ПОСЛЕ ПРВИХ ОРУЖАНИХ БОРБИ

После повлачења и расформирања партизамских и устаничких јединица, Обласни комтет КПЈ за Санцак скоро месец дана није одржавао везу ни са једном среском партијском организацијом, осим са организацијом у бјелопољском срезу. Али ни то није била чвршћа веза нити је пружана довољна помоћ. А баш се тада организација Комунистичке партије у Санцаку нашла пред крупним и одговорним задацима. Она је морала брзо да реагује на мере окупатора и његових помагача, јер су и они извукли искуства из првих оружаних борби и дошли до закључка да морају озбиљније схватити отпочету борбу.

Комунисти су се повукли на Бјеласицу и у шумовите пределе мојковачке, шаховићке, павинополске и бистричке општине. По доласку италијанских снага у Шаховиће и Павино Поље, Томаш Жижић, Живко Жижић и Саво Дрљевић пошли су преко Бурена да успоставе везу са неким члановима Месног комитета, који су се били склонили у Тарске стране. Нису их пронашли, али су успоставили везу са комунистима из пјеваљског среза. Остали комунисти из Вранеша били су по селима у близини својих кућа. Око 10 чланова КП и кандидата у Павином Пољу одржало је састанак, на коме је одлучено да се прекину акције док не прође казнена експедиција окупатора, али да се нико не преда окупатору или квислиншкој власти. Ова група комуниста боравила је на терену Блишково—Стожер.

Бјелополска реакција, на челу са Живком Анђелићем, користећи злочин усташке муслиманске милиције у селу Слатини покушала је да организује напад на муслимане у селима Кање, Добриње и Миоче. После овог злочина, неколико хиљада сељака из вранешког краја кренуло је преко Лисе и Пријегановца, успостављајући фронт према Бродареву и Комаранима. Мирко Томовић је покушао

да се наметне за старешину фронта. Крсто Радојевић је о томе обавестио комунисте у Павином Пољу и позвао их да дођу и спрече међусобно истребљеше народа. Комунисти из Павиног Поља обавестили су неке чланове Месног комитета који су се налазили у селу Сиги. Организован је саста-нак комуни-ста из шаховићке општине у кући Ђетка Кља-јића у селу Осоје. После дуже дискусије одлучено је да комунисти пођу на фронт. На састанку комуткга из па-винопољске општине одлучено је једногласно да сви пођу на фронт. Када су се тамо појавили Томаш Жшкић, Саво Дрљевић, Милован Јелић, Раде Бајчетић, Нешо Јоксимозић и остали чланови КП и СКОЈ читавим фронтом пронесена је радосна вест да је стигао пглаб и преузео команду. По селима је настало олште весеље. Народ је једнодушно прихватио руководство из првих устаничких дана.

Комунисти су предузели све мере да не дође до кр-вавих сукоба између Срба и Црногорада, с једне, и мусли-маиа, с друге стране. Миле Перуничих је говорио на више конференција и састанака да треба направити списак убица и памтити јер ће доћи време када ће одговарати за своје злочине. Комунисти су својим радом успели да одврате људе од похода на муслиманска села.

Крајем августа Обласни комитет КПЈ за Санџак за-узео је став да комунисти морају ићи у народ и помоћи му да се снађе у тада тешкој ситуацији, коју је оку-патор настојао да искористи уз помоћ домаће реакције. Комунисти су успоставл>али везу са оним људима који се нису одвајали од оружја и који су били спремни да се супротставе било чијем нападу на село. Опет су почеле да се окупљају групе наоружаних људи, који су заједно са комунистима обилазили села и помагали у формирању нових партизанских јединица. Тих наоружаних група било је скоро по свим олштинама бјелопољског, пљеваљског, милешевског, нововарошког и прибојског среза. А на пла-нини Златару формирана је почетком септембра партизан-ска чета у којој су се налазили борци из нововаролгког и милешевског среза. Ова чета је обишла већи број села у нововарошком срезу, као и нека села у милешевском и сје-ничком и у тим местима са грађанима одржавала конферен-ције и састанке. У овом раду комунисти су претрпели и те-шке губитке. Тако је у септембру муслиманска милиција ухватила Недељка Мердовића, Влајка Шћекића и Чеда Вук-сановића у селу Лозној куда су били пошли ради политичког рада међу муслимашша. Похватани комунисти (чланови Обласног и Месног комитета) предати су Италијанима. Оку-патор је у Беранама стрељао Недељка Мердовића и Влајка Шћекића, а Чеда Вуксановића је интернирао. Крајем августа Рифат Бурџовић и Алекса "Билас ишли су у Србију

ради повезиван>а са ЦК КПЈ. Оки су **желеЈш** да упознају Централхш комитет КПЈ о ситуацији у Санџаку и да добију упутство за даљи рад, као и да саљи упознају развој партизанског покрета у Србији, његову организацију и борбу партизанских јединица.

Организација Комунистичке партије у **пЉеваљском** срезу слала је комунисте да успоставе везу са партијским **руководствима** у милешевском и бјелопољском срезу, док је једну групу послала преко Таре у шавнички срез. Групе су се враћале са извепгајима да ни у поменутим срезовима не постоје наоружане партизанске јединице, и да су се они који су познати као комунисти у мањим групама склонили по шумама. Мићо Зорић се вратио из Цетиња у Пљевља почетком септембра. Пошто је он све до тада широј јавности остао непознат као комуниста, Месни комитет је одлучио да он остане у Пљевљима и да буде секретар партијске ћелије у граду. Овој ћелији постављен је задатак да **прикупЈва** податке о непријатељу: бројно стање војника, врсте наоружања, долазак и одлазак јединица и благовремено сазнавање његових намера.

Италијанске јединице нису дошле у Прибој одмах **после** одлаока усташке посаде. У међувремену није била успостављена никаква власт, сем што су сами грађани, и Срби и **мусЈшмани**, формирали добровољне страже које су одржавале ред у месту. И **ћеЈугја** Комунистичке партије формирала је једну своју патролу да би из вароши изнела неколико пушака које су комунисти набавили **приЈгом** повлачења усташа.

Још за време усташке власти, у селу Бањи налазио се један четнички одред којим је командовао Ђорђе Аночић. Пошто је прошло неколико дана од повлачења усташа а Италијаии нису долазили, ови четници су намеравали да уђу у Прибој. Хилмија Хасанагић је отишао Аночићу и предложио му да и комунисти и његови четници уђу у Прибој и одржавају ред. Ђорђе Аночић није желео сарадњу са комунистима. Он је сам пошао из Прибојске бање у правцу Прибоја. Пред ове четнике изашла је на Јармовац делегација грађана из Прибоја и **моЈгила** их да не улазе у варош¹. Ђорђе Аночић је прихватио њихову молбу, **аЈш** су се четници побунили и поставили питање ко ће им надокнадити дангубу. Из овога су се јасно виделе пљачкашке намере четника. Добро Стевовић је понудио да свакоме од њих надокнади надницу, што су они **прихватиЈш**.

У септембру је једна група четнички расположених људи покушала да нагтадне на муслиманске куће у Маочу

¹ У делегацији су се налазили: Добро Стевовић, Хусеинбер Хасанагић, др Илија Стојановић и Љубо Мелентијевић.

и да их опљачка. Ове натхадаче дочекала је група људи са Милом Перуничихем на челу. У сукобу је погинуо један нападач, док су тројица ухваћена. Када су обећали да то неће више учинити пуштени су.

Напоре комуниста и других истакнутих бораца против окупатора да се спречи међусобна борба народа настојала је да омете домаћа реакција. Она је после првих оружаних борби све отвореније служила окупатору. И не само што је хватала комунисте и остале родољубе по налогу окупатора, него је и распиривала мржњу међу становништвом на верској и националној основи. Ови реакционари су се у својој загрижености служили свим средствима да би нашкодрили људима друге верске припадности. Тако је почетком септембра Вехбо Бучан, један од организатора муслиманске милиције у бјелопољском срезу, наговорио једног човека да у суседном српском селу Његњеву убије италијанског карабинијера, како би Италијани уништили село. Бучан је обавестио окупаторску команду у Бијелом Пољу да су убиство извршили Срби. Италијани су за одмазду ухватили неколико младића из села и стрелали, а изван број Срба је интерниран. Црногорско-српска реакција је ово искористила да поведе пропаганду против муслимана уопште, али и против комуниста, позивајући и Србе и Црногорце да се окрену против „Турака“ и „њихових пријатеља комуниста“. Командант крилаша Радојица Оровић сазнао је за убицу карабинијера, па га је са својим људима опколио и убио. Али се на овоме није завршило. Устаници из села Азана су после одступања остали под оружјем ради заштите села од евентуалних напада квислиншких муслиманских група. Муслиманска милиција је обавестила окупаторску команду да се Срби организују и наоружавају ради напада на Италијане. У село Азана је послата казнена експедиција, којој је претходница била муслиманска милиција. У селу је стрељано неколико људи, скоро цело село је спаљено, а већи број похватаних људи одведен је у Беране, где је још неколико стрељано а остали интернирани. Ове две квислиншке милиције ггодједнако су служиле окупатору и учествовале у убиствима, која су претили да доведу до истребљења и српског и црногорског и муслиманског становништва.

По доласку у Пријепоље Италијани су у Пријепољу успоставили тројаку власт: цивилни комесаријат (Comandato civile) карабинијерску команду (Comando Militare) и војну команду (Comando delle truppe). На челу цивилног комесаријата био је Марио Сторели. Овај комесаријат се бавио унутрашњом организацијом рада. Он је успоставио такозвану домаћу власт, којој је издавао

наређење и упутства и контролисао је у раду. Карабинијерска команда је вршила општи надзор над јавним редом и водила борбу против комунизма. Она је вршила истраге и саслушања. Војна команда се бавила војним пословима. Под њеним заповедништвом биле су и киселинске оружане формације.

Успостављајући „домаћу“ власт у Пријепољу Италијани су разочарали српску реакцију. Они су поставили за среског начелника Абдулаха Асимовића, бившег службеника начелства. За председника општине постављен је Алија Агинчић, а за секретара Ахмет Салибеговић. Нешто касније Италијани су укинули установу среског начелства, јер нису могли међу домаћим људима да нађу личност у коју би имали поверења и која би истовремено уживала ауторитет и међу Србима и међу муслиманима. Послови ове установе прешли су на цивилног комесара Марија Сто-релија.

Италијани су успоставили помоћну власт у сеоским општинама. Остављали су на дужности раније председнике ако су хтели да раде за њих. Већи број ранијих председника и општинских деловођа пристао је да обавља дужност и под окупацијом. Овим општинским управама Италијани су поставили следеће задатке: одржавање реда и мира, борбу против комуниста, мотрење на оне који раде за НОП и до-стављање њихових имена, извештавање о партизанским јединицама које бораве на њиховом терену (бројно стање, наоружање и састав команде), пријављивање оних који непријављено поседују оружје, као и стварање мреже обавештајца, затим прикупљање потребних намирница за италијанску војску, нарочито сточне хране (зоби, сена, сламе), вођење евиденције о издавању пропусница и делења животних намирница.

Италијанске јединице у Саицаку имале су велики број коња и мазги, па им је било потребно много сточне хране, због тога су стално тражили од председника општина да им прибављају сточну храну у довољним количинама. Комунисти су одвраћали народ да не помаже окупатора. Велики број сељака радо је послушао комунисте, јер нису имали довољно сточне хране ни за исхрану своје стокe. Тако у многим општинама председници и деловође нису могли да изврше задатке које су им италијанске окупационе власти постављале. Италијани су због тога били присиљени да сами шаљу војне јединице у села и да од сељака одузимају сено, сламу и зоб. Али војници се нису ограничавали само на узјашање сточне хране. Они су хватали и убијали живину где су год стигли, затим су из имућнијих сеоских кућа односили вуну, чарапе, рукавице, кошуље и то касније износили пазарним даном на пијаци и продавали селацима.

Сељаци су све више стицали уверење да су комунисти у праву и све су ређе слушали реакционаре. Касније и сами сељаци устајали су против оних који су покушали да испоруче за окупатора оно што им је било одређено.

Гранична линија између италијанске и немачке окупације у источном делу Оанцака ишла је и рекама Ибром, Рашком и Људском. Ова гранична подручја била су подесна за операције појединих наоружаних пљачкашких група, које су из једне окупационе зоне прелазиле у другу, тамо пл>ачкале и враћале се натраг, не одговарајући било коме за то. У почетку су то биле ситније крађе понеког грла стоке или кошнице пчела, а крајем августа и у септембру наоружане баиде су вршиле отворену пљачку. Тада су многи торови сељака остајали празни. Овим пљачкама су била нарочито погођена гранична места у штавичком и дежевском срезу. Кретање наоружаних група муслимана и појава четника око ових граничних подручја потпуно су онемогућавали контакте становништва између појединих места и крајева. Они који нису помагали окупатора нити учествовали у ма каквој акцији против својих ближих и даљих суседа сматрали су да се могу слободно кретати. Али су банде пресретале, пл>ачкале и убијале баш те људе и тако су путеви убрзо били затворени.

Припреме за организовање четника Драже Михаиловића на Коатаонику извршио је Радомир Цветић, официр бивше југословенске војске. Цветић је најпре припадао четаицима Косте Пећанца, али када је овај почео да сарађује се Немцима, он се одвојио од њега и преко курира успоставио везу са Михаиловићем, затим је своју наоружану јединицу назвао „Студеничко-дежевски четнички одред југословенске војске у отаџбини". Он је обишао села око Голије и видео да се под видом борбе против муслимана не може рачунати на она села која су ближа муслиманским насељима. Њему је пришло и пет четничких одреда из Ибарске долтше који су стајали под командом Машана Ђуровића. Цветић је успоставио везу са Ђуровићем. Он је одреде претворио у чете, затим је на територији дежевског среза формирао још две чете. После топа је оформио две бригаде: студеничку и дежевску, које су сачававале Студеничко-дежевски четнички одред. Цветић је у почетку имао коректан однос према народу. Он је учествовао и на неким зборовима заједно са партизанима, али је убрзо напустио сарадњу са партизанима. Четници су избегавали заједничке зборове са партизанима због тога што су партизани деловали у смислу измирења односа између Срба и муслимана настојећи да се заједничким снагама организује борба против окупатора.

У Милатовићу у дежевском срезу проалбански жандарми су, са неколицином Немаца, крајем јула запалили једну кућу. Неки Мустафа Нуховић је обавестио среску префектуру у Новом Пазару да су из те куће четници пуцали на њега.² То је била прва и једина паљевина у срезу у којој су учествовали и Немци. Група четника из Дежева, која је била уз Радомбра Цветића, запалила је у Јивову 16. септембра три стога сена која су припадала муслиманима. Сутрадан, 17. септембра, муслимани су запалили три стога сена, која су припадала Србима. А око 20. септембра запаљено је село Брестово и убијен Јован Ковачевић. ПЈБачке и паљевине су се наставиле у току читавог месеца септембра. Само у три села опљачкане су 284 куће. Пљачке су вршили жандарми, и наоружане проалбанске групе а такође и четници. Четници су 23. септембра **напали** албанску жандармеријску стагаицу на Рогозни и заузели је после борбе од 24 часа. Они су у овом крају водили борбу са Шиптарима све до краја септембра. Погинуло је 13 Шиптара и 5 четника.

Односи између Срба, с једне, и муслимана и Шиптара, с друге стране, све више су се заоштравали. Највећи број људи је и против своје воље упао у замку братоубилачке борбе коју су припремили окупатор и домаћи издајници. Људи из табора Аџифа Хаџиахметовића иступали су са паролем: „Истребљивање Срба из среза и стварање Велике Албаније је једини излаз, једини пут и једина могућност за даљи опстанак муслимана у овом крају“, а четници: „Раг за истребљење „Турака“ и Шиптара из овога краја“. На тој основи је организован и систематски бојкот свих оних Срба и муслимана који су се противили оваквој полштини. Они су били изложени двоструким претњама и двострукој одмазди.

У то време партијска организација у Новом Пазару скоро није ни постојала. Када је у Новом Пазару отворена школа за учење албанског језика, за учитељ су доведени Шиптари из Косовске Митровице, Џевдет Доде и Калем. Они су се повезали са напредним омладинцима и радили на прикупљању помоћи за партизане. Крајем јула је долазио у Нови Пазар и Али Шукрија, који је са овом двојцом учитеља и са члановима Партије и СКОЈ који су се још налазили у Новом Пазару одржао састанак. Али Шукрија је понео са собом и два сандука санитетског материјала прикупљеног у Новом Пазару. Џевдет Доде и Калем су брзо ухапшени и одведени из Новог Пазара.⁵ Немци су у

* Према казивању суседа то је био само лични обрачун између власника запаљене куће и Мустафе Нуховића због жене.

* Џевдет Доде је био отеран у Матхаузен, где је умро од глади, а за Калема није утврђено шта је са њим било.

августу ухапсили и Хакију Зејниловића. Након месец дака он је пуштен и ступио је на рад у среску префектуру, где је и раније радио. Неки нагредни омладинци су га и даље сматрали комунистом. Омладинац Хасо Рожајац се обратио за помоћ Хибзији Ћатовићу у Косовској Митровици. Хибзија је упутио Рожајца на Омера Черказевића. Черказевић је несклико пута давао материјал Хасу Рожајцу, а овај га је предавао Зејниловићу. Али Хакија Зејниловић није почињао никакав рад. Крајем августа из Плава је дошао у Нови Пазар Емин Реџепагић, студент агрономије и комуниста, који се запослио у расаднику. Реџепагић је покушавао да ради са Хакијом Зејниловићем, али је брзо увидео да је овај изгубљен за Партију, па на њега више није рачунао. Емин Реџепагић је окупио неколико омладинаца и омладинки, формирао актив и отпочео да ради са њим.⁴ Похито је са Обласним комитетом КПЈ за Санџак и са Црном Гором веза била прекинута, Реџепагић је преко Драгице Томовић ступио у везу са Месним комитетом КПЈ у Косовској Митровици. Партијска организација у Новом Пазару била је слаба и није могла да спречи деловање сарадника окупатора, који су све више **изазивају** сукобе између Срба и муслимана.

ФОРМИРАЊЕ ГЛАВНОГ ШТАБА И ПРВИХ ПАРТИЗАНСКИХ ЈЕДИНИЦА У САНЦАКУ

У другој половини септембра 1941. године у Санџак су дошли из Београда Војо Лековић, као делегат Врховног штаба, Момир Боипсовић, Чедо Друловић, Владе Жугић и Добрисав Рајић. Када су дошли у нововарошки срез Војо Лековић је успоставио везу са Рифатом Бурџовићем Тршом, који се налазио у бјелополском срезу. Тршо је дошао у нововарошки срез са неколико другова из бјелопољског и пљеваљског среза. По њиховом доласку одржан је састанак Обласног комитета КПЈ за Санџак у селу Радоињи. На састанку Обласни комитет је проширен и са члановима изван бјелопољског среза. У Комитет су изабрани Војо Лековић, Момир Бошковић, Владо Дамјановић и Душан Томашевић, За секретаре Обласног комитета је изабран Рифат Бурџовић Тршо. Оваквим саставом су први пут у Обласном комитету биле заступљене све партијске организације из Санџака. На томе састанку формиран је и Обласни комитет СКОЈ за Санџак. Његов први секретар био је Владе Дамјановић. Седиште Обласног комитета било је

⁴ У активу су се налазили поред осталих и Хасо Рожајац, Веселинка Глишовић, Станица Спасојевић, Рада Петровић.

у Радоињи. Од тог времена овај комитет практично више није ни био везан за Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак. Он је извештаје о свом раду слао директно Централном комитету КПЈ од кога је добијао директиве и упутства за рад.

Одмах после избора Обласног комитета КПЈ за Санцак одржано је саветовање, коме су присуствовали чланови месних комитета задужени за војна питања. На саветовању је формиран Штаб партизанских одреда за Санцак, који је нешто касније постао Главни штаб НОП одреда за Санцак. За команданта је именован Владимир Кнежевић Волођа, а за политичког комесара Војо Лековић. На саветовању је усвојен закључак да се по могућности у сваком срезу формира по једна покретна партизанска чета која ће живети војничким животом и крстарити по целој територији среза.

Избором новог Обласног комитета КПЈ за Санцак и формирањем Штаба партизанских одреда за Санцак наступила је крупна промена у активности комуниста у овој области. Непосредна веза са ЦК КПЈ обезбеђивала је правилан рад партијске организације, њено јачање и све већи углед у народу, тиме и даљи полет у развоју народноослободилачког покрета. Од тада је углавном и почело организовање регуларних партизанских јединица према упутствима Врховног штаба, које су почеле да врше планске нападе на окупатора. Тада је почела још јасније да излази ва видело издајничка улога реакције. И она је из све стране покушавала да, уз помоћ окупатора, формира оружане формације које би се заједно са окупаторским трупама бориле против партизанских одреда.

После саветовања Обласног комитета о војним питањима, Војо Лековић је одредио Хилмију Хасанагића да оде у Ужице и затражи од Главног штаба НОПОЈ нешто пушкомитраљеза, пушака и муниције. Хасанагић је отишао са Хамдијом Курталићем. У Ужицу је изнео ситуацију у Санцаку пред Иваном Милутиновићем и Пољанцом. Они су се сложили да се пошаље тражено оружје и муниција.

Обласни комитет је обавестио партијске организације о формирању Штаба партизанских одреда за Санцак и дао упутства да се оснују партизанске чете које ће бити под командом новооснованог штаба и од њега добијати одређене задатке. Прва одлука Штаба партизанских одреда за Санцак била је о оснивању Златарске партизанске чете у нововарошком срезу. Постојећа партизанска чета на Златару је реорганизована, у њој су остзли борци из нововарошког и сјеничког среза. Борци из милешевског среза су издвојени и под руководством Вељгибора Љујића упућени у свој срез да тамо формирају Милешевску партизанску чету.

Формирање Златарске чете¹ обављено је на свечан начин у присуству групе бораца из милешевског среза, команданта и политичког комесара Штаба партизанских одреда за Санцак, Владимира Кнежевића и Воја Лековића, секретара Обласног комитета КПЈ за Санцак Рифата Бурџовића и члана Обласног комитета Момира Бошковића.

Из Златарске партизанске чете и милешевске групе послата је у манастир Милешево једна група бораца са задатком да од старешине манастира Нестора Тркуље затражи писаћу машину, уз обећање да ће му касније бити набављена нова машина, а уколико је не буде хтео дати, да му је одузму.² Када је група другова дошла близу манастира Милешева, наишла је на колону Италијана са мазгама. Партизани су се повукли уз косатичко брдо Титеровац. Колона је продужила у Доњу Косатицу, тамо натоварила сено на мазге из сеоских котарева и по подне се вратила за Пријепоље. Љубиша Миодраговић предложио је групи да пргатуцају на колону. Први плотуни су изненадили Италијане и они су безглаво почели да беже. У овој акцији је рањен један Италијан, убијена једна мазга и заплешено неколико пушака и непго муниције. Чим је италијанска команда у Пријепољу обавештена о нападу, она је послала једну пешадијску јединицу на камионима до манастира Милешева. Јединица је одатле стрељачким стројем обухватила Доњу Косатицу и цео народ из овога села дотерала у порту манастира Милешева. Ту су издвојили шесторицу људи и одвели у Пријепоље, а остале пустили кућама.³ Из Пријепоља су спроведени у Пљевља и тамо стрељани Мухарем Мурановић и Илија Филиповић, а други су пуштени кућама.

Група партизаага се вратила на Златар без писаће машине. Са овом групом је дошао и Љубиша Миодраговић. Тада је Велибор Љујић са једном групом отишао на Јадовник, а Љубиша Миодраговић је требало да иде на леву страну Лима. Једна јача група је понова послата у манастир Милешево. Са њом је пошао и Љубиша Миодраговић. Она је рано изјутра била у манастиру Милешево, узела писаћу машину, а Љубиша је старешини манастира Тркуљи рекао да ће бити стрељан ако буде говорио неистину, да је оскр-

¹ За командира чете постављен је Даут Мусић, за замешпа командира Владо Жугић, за политичког комесара Чедо Друловић а за заменика комесара Мирко Ћуковић. Крајем октобра у команди је извршена промена; за командира је постављен Владо Жугић, а за заменика командира Момпр Пуцаревић.

² То су били: Даут Мусић, Чедо Друловић, Емун Хаџовић, Рамо Мусић, Денда Церовић. Успут им се придружио и Љубиша Миодраговић.

* У Пријепоље су одведени Милан, Радисав, Бранислав и Властимир Пушица, Мухарем Мурановић и Илија Филиповић.

кавл^ен манастир, да је украден накит и новад и друго, и ако и даље буде сарађивао са Италијанима. За писаћу машину му је дозвол>ено да каже да су је одузели партизани.

Љубиша Миодраговић се после ове акције одвојио од групе. Он је увече 26. септембра заноћио у селу Седобру у кући Боја Бојовића. Неко је о томе обавестио италијанску команду у Пријепољу.⁴ Италијани су у зору 27. септембра опколили кошару у којој је Миодраговић заноћио са својом другарицом Ђином и са још двојицом другова. Да би омогућио бекство својој другарици и осталим друговима Љубиша се ухватио укоштац са једним Италијаном. Међутим, са леђа му је пришао један официр и убио га из пиштоља. Поред Љубише убијена су још два брата Боја Бојовића — Радош II Перо. Италијани су запалили три куће Бојовића. После овога су у Пријепољу ухапсили шесторицу комуниста. Након истраге петорица су пуштена а шести је интерниран.⁵

После погибије Љубише Миодраговића, Велибор Љујић је са милешевском партизанском групом прешао на леву страну Лима. Почетком октобра одржан је састанак Месног комитета КПЈ за милешезски срез у селу Бабинама, на коме је решено да се формира Милешевска партизанска чета. Велибор Љујић је одређен за командира чете, а Бранко Радичевић за секретара Месног комитета. Поред тога, одлучено је које људе треба повући из Пријепоља у чету, а које још оставити тамо. Чета је формирана 10. октобра у селу Бабинама код Студенца, који је у овом крају познат из ранијих устанака и буна.® Милешевској партизанској чети била је придружена и група бораца из ггрибојског среза.

У бјелопољском и пљеваљском срезу партијске организације су у току септембра одржале велики број састанака и конференција у већини села. На њима су људи обавештавани о борбама партизана у Србији и у другим крајевима Југославије. Наоружани људи су се опет почели скугоћати у групе. Ове наоружане групе су помагале комунистима при одржавању састанака и конференција по селима. У Бјелопољском срезу тих наоружаних група било је у мојковачкој, шаховићкој, павинопољској, равноречкој, расовској, кањској, и недакусској општини. У савинопол>ској, затонској и лозанској општини ове наоружане групе су

* Посумњало се да је пријаву послао старешина манастира Нестор Труља.

⁵ Били су ухапшени: Ахмо Шеховић, Изет Чавић, Селмо Хашимбеговић, Ибро Башовић, Рмфат Хацагић и Стеван Мрдаковић који је интерниран.

• За командира чете изабран је Велибор Љујић, за заменика командира Милосав Стиковић, за политичког комесара Војин Куртовић, а за заменика Добрица Баковић.

остале и после првих оружаних акција и устанка. Оне су биле у сталној приправности за одбрану села од евентуалних напада муслиманске жандармерије и милиције од Сјенице и од Пештера. У пљеваљском срезу су се окупиле наоружане групе у Маочу, Кооаници, Пушоњском Долу, Мелњаку, Глисници, Хоћевини, Глибаћима.

На Бојној њиви у близини Мојковца одржана је почетком октобра конференција организације Комунистичке партије бјелопољског среза, на којој је извршена анализа политичке ситуације у срезу, нарочито од расформирања Бјелопољског герилског одреда и последица које су наступиле после тога. Рифат Бурџовић, секретар Обласног комитета КПЈ за Санџак, присуствовао је конференцији и учествовао у дискусији. Он је говорио и о значају одлуке која је донета на саветовању Обласног комитета о формирању партизанских чета у Санџаку и обавестио да је већ формиран Штаб партизанских одреда за Санџак. Тршо је у својој дискусији посветио нарочиту пажњу оснивању партизанских јединица у Србији и њиховој борби против немачког окупатора. На конференцији је решено да се прикупљају борци ради формирања бјелопољске партизанске чете „Недељко Мердовић“. Одређен је и састав команде чете, који се тада називао штабом.⁷ На крају за секретара Среског комитета изабран је Живко Жижих.

Рифат Бурџовић је крајем септембра пренео Среском комитету КПЈ за пљеваљски срез закључке са саветовања Обласног комитета и поставио задатак да се приступи формирању партизанске чете. Срески комитет је донео одлуку да се прикупе борци и формира партизанска чета. Борци су се окупили 11. октобра у Мариној шуми код Маоча. Ту је у основној школи формирана прва пљеваљска народно-ослободилачка партизанска чета.⁸ Сви борци ове нове партизанске чете били су чланови Комунистичке партије или СКОЈ. Чета је већисто вече пошла на обилазак села у пљеваљском срезу.

У октобру је формирана и Сјеничка партизанска чета. Златарска партизанска чета је крајем септембра обавепггена да се на планини Голији налази Андра Петронијевић са одредом који не припада ни четницима Косте Пећанца ни Драже Михаиловића. Обласни комитет КПЈ за Санџак одредио је Момира Бошковића да оде на Голију, пронађе Андру Петронијевића и договори се са њим да са одредом

⁷ За командира одређен је Саво Дрљевић, за заменика Љубомир Бакоч, за политичког комесара Томаш Жижих, а за заменика Муниб Кучевић.

⁸ За командира чете изабран је Велимир Кнежевић, за заменика командира Ђорђеје Перуничкић, за политичког комесара Мишо Павићевић, а за заменика Комнен Церовић.

дође на Златар, а он да продужи за Нови Пазар ради успостављања везе са тамошњим организацијама Комунистичке партије или неким од комуниста. Јездимир Ловић је пратио Бошковића до Штавља, а одатле се вратио на Златар. Момир Бошковић је пронашао одред Андра Петронијевића на голши и споразумео се да одред пређе на Златар. После тога Бошковић је продужио у Нови Пазар. Тамо је ухапшен, спроведен у Сјеницу и предат италијанским окупационим властима, одакле је успео да побегне и дође на Златар.

Петронијевић је послао писмо Главном штабу НОП одреда за Санцак, у коме је тражио везу ради доласка на Златар. Главни штаб је послао Јездимира Ловића и Добрицу Рајића на голголу да прихвате одред Андра Петронијевића и да га доведу на Златар. Чим је одред стигао на Златар, Војо Лековић и Владимир Кнежевић су се споразумели са Андром Петронијевићем да се одмах формира Сјеничка партизанска чета. Чета је формирана почетком октобра у присуству Златарске партизанске чете, као и команданта и политичког комесара Главног штаба НОП одреда за Санцак.⁹ Главни штаб је овом **пријшком** поставио Андру Петронијевића за команданта подручја Златара. Половином октобра Сјеничка чета је напала Италијане између Каћева и Милошевог Дола на путу Пријепоље—Сјеница и нанела им губитке.

После одлуке Среског комзтгета КПЈ за бјелополски срез о формирању партизанске чете, за неколико дана искупило се око 35 бораца. Ова чета је 10. октобра извршила акцију ка рушењу мостова и пропустила дуж комуникације Мојковац—Слијепач мост. То је била прва акција против окупатора у бјелополском срезу после јулског устанка. Око 20. октобра чета је извршила акцију на мост на Лиму код Рибаревине, који везује пут Беране—Бијело Поље. Мост су чували крилаши. Партизани су их брзо растерали. У борби су рањени Вукман Крушчић и Милорад Бакоч, док је убијен један крилаш, а један заробљен. Чета није располагала са довољно средстава, па је мост само делимично огитећен и Италијани су га убрзо оправили. Друга акција на мост код Рибаревине извршена је ноћу између 1. и 2. новембра, са већим снагама него први пут, јер су Италијани после прве акције од 20. октобра појачали стражу на мосту. Акцијом су **руководи** Ш Саво Дрљевић и Томаш Жижић. Стража је убрзо растерана, патос моста је по дужини посут мањом количином нафте и запаљен, али је изгорео само делимично. У овој акцији убијена су два крилаша и тројица рањена, док партизани нису имали губитака.

⁹ За командира чете је био постављен Предраг Власинић, за заменика командира Муса Мусић, за политичког комесара Момир Бошковић, а за заменика Јездимир Ловић.

На поврапсу из акцје делегат Покрајинског комитета Саво Брковић наредио је да се запали грађа на Слијепач-мосту, коју је окупатор припремио за своје потребе. Тамо су крилаши били чувари. Када се један вод бјелопољских партизана приближио жандармеријској станици, крилахни су га приметили и отворили ватру на њега. Првим плотуном смртно је потођен Алекса Ђилас Бећо. После акције чета се искупила на Мојковцу, где је одржана комеморација погинулом Бећу. Поред народа из ове општине, комеморацији је присуствовао батаљон из Поља Колашинских и позадинска Мојковачка чета. О Бећу је говорио Томаш Жижић. Бјелопољска партизанска чета „Недељко Мердовић“ истог дана је сменила италијанског председника општине Радојицу Томовића и спалила општинску архиву, а народ је на збору изабрао народноослободилачки одбор са председником Филипом Журићем. Чета „Недељко Мердозић“ је 5. новембра пошла из Мојковца у обилазак села на територији бјелопољског среза ради политичког рада и мобилизације нових бораца. Штаб чете је био уједно и војно руководство среза. Са четом су се кретали и неки чланови Среског комитета.

Крајем октобра Глашни пгтаб НОП одреда Санцака одлучио је да се прибојска група бораца издвоји из Милешевске партизанске чете и пребаци на терен Бело Брдо—Добрун—Вардиште. У то време ужички партизани водили су борбе са Италијанима на простору од Добруна до Увца. Претпостављало се да ће се ове борбе пренети и ка територију прибојског среза. Због тога је требало да се прибојска група бораца нађе на том сектору, где би учествовала у борбама, мобилисала нове борце и формирала чету. Група је дошла у Радоињу, где се налазио Главни штаб за Санцак, примила непгто пушака и муниције као резерву и преко Рутоша кренула у правцу Кратова—Бања—Црни врх и стигла до Белог Брда око 7. новембра. Овде се састала са Ш ужичком партизанском четом и даље дејствовала под њеном командом. Борбама и политичким радом трибојска партизанска група је до половине новембра мобилисала још 11 бораца, чиме је омогућено формирање, Прибојске партизанске чете.¹⁰ Када је чета формирана, њен командир Хилмија Хасанагић је послао Расима Софтића и Хамдију Курталића да из Прибоја доведу још неколико бораца. Софтића и Курталића је Вукоман Јелић из села Бање издао четницима, који су их одвели на Црни Врх и убили на зверски начин.

¹⁰ Командир чете је био једно време Хилмија Хасанагић, а затим Љубо Гавриловић.

Комесар Главног штаба НОП одреда за Санцак Војо Лековић позвао је Прибојску партизанску чету да дође у Ужице. Том приликом друг Тито је примио командира чете Хилмију Хасанагића, интересујући се детаљније о односу муслимана у Санцаку према народноослободилачкој борби. Прибојска чета се у Ужицу снабдела оружјем и муницијом, па се заједно са Златарском четом вратила у Санцак.

Тако је до средине новембра 1941. године у Санцаку формирано шест партизанских чета, које су живеле војничким животом и биле у стању да воде борбу против окупатора и ван територије своје општине и свога среза. У дежевском и штавичком срезу нису формиране партизанске јединице због тога што тамо није било комуниста, а уколико их је било, нису имали довољно искуства. У томе им није пружена помоћ ни од Обласног комитета КПЈ за Санцак, ни од суседног Копаоничког партизанског одреда, у коме се налазило неколико бораца — чланова КП из Новог Пазара.

ЧЕТНИЧКЕ ФОРМАЦИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈИ САНЦАКА

У западном делу Санцака четничке формације су формиране касније него у источном. Коста Пећанац је настојао да у овом делу Санцака створи јачу базу, па је у овај крај слао своје људе још у првим месецима окупације. АЛШ због активног рада комуниста у народу, није постигао скоро никакав успех. У његове редове су ступали углавном они који су у четницима били још за време Првог светског рата. Тако је у јулу дошао у прибојски срез Ђорђе Аночић, који је одмах после Првог светског рата био председник општине у Прибоју, али је касније напустио варош. Аночић је крајем августа окупио око себе двадесетак граничара из Јабланице, Доброселице и Драглице у златиборском срезу и са њима се сместио у селу Бањи. Из села му је пришло неколико људи. Али како Аночић није био довољно активан, то је онамо послат бивши калуђер Захарије Милекић. Ту су се нашли Драгиша Јовановић, који је уз своје име стављао занимање „национални радник у пензији” и прибојски поп Махаило Јевђевић. Ова тројка се истакла непријатељским ставом према народноослободилачкој борби.

Први четници у нововарошком срезу били су они који су ступили у одред Божа Ђосовића, из села Брезове, раније моравички срез. Он је почео своју четничку каријеру пљачком. Удружио се са Драгом Лелековићем из села Пресеке у ардилском срезу. Њих двојица су још у мају опљачкали новац

од Антонија Калајитовића из села Штиткова у нововарошком срезу, затим су покушали да отму новац од Милорада Татовића из села Трудова, али нису успели. У то време овој двојници се придружују граничари Милорад Гагрчић из села Трудова и Здравко Курћубић из села Божетића у нововарошком срезу, као и три човека из моравичког и ариљског среза. Тако је створена пљачкашка група од седам људи, која је пл>ачкала новац и друге ствари од вредности у ариљском, моравичком, драгачевском и нововарошком срезу.

У јуну ова група је на путу Јавор—Ивањица побила шесторицу муслимана, опљачкала их и одузела им коње. После ових убиства група се пребацила у нововарошки срез, прешла је Увац и у селу Комаранима опл>ачкала Тодора Тољића и друге људе, одуевши им велике суме новца у злату и папиру. После ове пљачке Божо Ћосовић је издао проглас и растурио га по моравичком срезу и у божетићкој општини нововарошког среза, у коме је обећавао добру награду онима који ступе у његову чету. На овај позив су се одазвали чувени пљачкаши браћа Милорад и Средоје Борићи из села Штиткова, Момир Маринковић из Буковика и Љубиша Обућина из Лепојевића, сви из божетићке општине, а из моравичког среза јавио се већи број људи. Тако је група Божа Ћосовића нарасла на 45 људи, са којом је почео да оперише и по драгачевском срезу.

Почетком августа Ћосовић је са неколико људи ишао у Топлицу Кости Пећанцу, који га је овластио да у име његове четничке организације може вршити мобилизацију људи у ариљском, моравичком и нововарошком срезу ради борбе против партизанских одреда у Србији. Пећанац је Ћосовићу доделио титулу „војвода јаворски" а његову групу пљачкаша назвао Четнички јаворски одред. По повратку из Топлице, четнички одред Божа Ћосовића је благословљен у цркви у Белој Реци. Благосиљање је извршено 19. августа, када се по **традицији** сваке године на тај дан народ сакупља на црквени сабор, а обавио га је поп Момчило Поповић из Беле Реке, назван „поп Јуриш". После обављене црквене свечаности четници су ту на сабору претукли неколико људи и сабор се растурио. Сутрадан, 20. августа, Ћосовић је извршио напад на жандармеријску станицу у Кокином Броду.

На територији нововарошког среза Влајко Ћурчић из Штиткова је први основао своју четничку групу у другој половини септембра. У њој су били само људи из тог среза. Одмах за њим основао је своју групу Вук Калајитовић, официр бивше југословенске војске родом из Штиткова. Нешто касније Влајку Ћурчићу су пришли поп Реља Пурић из Радијевића и студент права Василије Пурић из Нове Вароши. У то време је дошао Пурићу неки Врбички, који је

припадао ЈБотићввом „Збору“. Он им је служио као саветник и инструктор. Поред њих истицао се и Дико Пурић, учи-гељ, који је одржавао везу са неким људима у Београду. Он се почео називати „српским војводом“.

У сјеничком срезу инж. Љубомир Ранитовић и бивши жандармеријски наредник Милосав Ранитовић први су почели да раде на организовању четника. Поред њих у овом срезу су се на окупљању људи за четнике истакли Љотићевац поп Селимир Поповић из ШтавЈва, Слободан Киковић из Лопижа и Неле Јаковљевић председник општине из Аљиновића. Међутим, они нису успели да формирају оружане јединице све до касне јесени.

У бјелопољском срезу поред квислиншких формација муслиманске и такозване православне милиције „крилаша“, официр бивше југословенске војске Павле Ђуришић почео је у јесен да организује четаике на десној страни Лима између Бијелог Поља и Берана. Он је у затонској и лозанској општини прво организовао тројке које су ишле по селима као агитатори за врбовање у четничке редове. Ови четнички агитатори су хушкали српско становништво против муслимана. (Зни су водили оштру пропаганду нарочито против партизана тврдећи да су комунисти против српства, а заштитници муслимана и усташа. Дража Михаиловић је у октобру именовоа Павла Ђуришића за команданта свих четничких одреда за андријевачки, берански, бјелопољски, пријепољски, пљеваЈвски и колашински срез и за барску и буђевску општину у сјеничком срезу.

У милешевском срезу на окупљању четника у ширем опсегу деловао је ранији политички и управни апарат. Тако је Војко Куртовић посланик ЈРЗ настојао да одржи свој утицај и после окупације. Затим се ређају позите режимске личности Пријепоља из редова чиновника, трговаца и попова, које су још у првим оружаним партизанским акцијама заузеле негативан став према ослободилачкој борби. То су биле Раде Куртовић, трговац, Богосав Варагић, деловођа, Саво Недић, окружни државни тужилац, Драгиша Боричић, директор гимназије, прота Данило Шилјак, Дико Зиндовић, предузимач, старешика манастира Милешева Нестор Тркуља, адвокат Милосав АнђеЈгић, жандарми са поручником Радојицом Грденићем и друти. Они су се састајали по кафанама и уз ракију претресали стање у срезу, износили једни другима своје предлоге пга би све требало учинити. Пијачним данима су хватали сељаке, свраћали их у

¹ У дежевском и штавичком срезу деловали су четници Радомира Цветића, који је припадао Дражи Михаиловићу, и четници Машана Ђуровића, који је припадао Кости Пећанцу, о којима Је раније било речи.

кафане, у радње и у канцеларије, распитивали се о догађајима у селима и о партизанима. Саветовали им да не слушају комунисте и не иду са њима. Плашили су их репресалијама окупатора и говорили им да је за борбу још рано, да комунисти о томе не воде рачуна зато што се не боре за свој народ него за бољшевичку Русију. Они су сељаке уверавали да комунисти пактирају и сарађују са усташама. Али сва та активност српске реакције није била довољна за планове окупатора; он је желео и тражио супротстављане народноослободилачкој борби. И тек када су се у јесен појавили људи са плановима о организовању четничких одреда, окупатор је у њима видео сигурнији ослонац. Јавља се Милинко Радовић, судија, затим официри Никола Кијановић и Мишо Јовановић, учитељи Крсго Адамовић и Сретко Матовић, богослов Симо Деспотовић, који постају четничке старешине. Но, и поред свих настојања реакционарних и издајничких елемената, четници у овом срезу нису постигли неки значајнији успех. Они су успели да придобију мање групице сељака из неколико села, и то у почетку само као симпатизере и верне поданике краља и отаџбине и изванредан број оних који су се надали да ће се пљачком обогатити. Четници су у милешевском срезу у току читавог народноослободилачког рата имали слаб утицај у народу. За њих је то био један од најслабијих срезова у Санџаку. Људи из тога среза су полазили у четничке акције углавном само онда када су били присилно мобилисани, али би се растурали и бежали натраг својим кућама после првих сукоба са јединицама народноослободилачке војске. Овоме је много допринео рад комуниста у срезу. Љубиша Миодраговић, Велибор Љујић, Ахмо Шеховић, Бранко Радичевић, Душан Томашевић и друти лично су **ступали** у везу са **вељким** бројем људи по селима. Такав метод рада су пренели и на много шири актив млађих чланова Партије и СКОЈ, па су сељаци у комунистима гледали високоморалне личности и имали такво мишљење о свим учесницима народноослободилачког рата.

У октобру је дошао у Пљевља Ратко Ђуровић, који је рођен у овој вароши, са задатком да ради на организовању четника не само у **пљеваљском** срезу него и у целом западном делу Санџака. Он је у Пљевљима ступио у везу са већ опробаним сарадницима окупатора, Глигорijем Божовићем, Нићифором Лисичићем, Војом и Богданом Ненадићем, Неђељком Раилићем. Још ниједан од њих није представљао ауторитет за народ. Због тога су као најпогоднију личност изабрали Сретена Вукосављевића. Свој план издајници су поднели на одобрење италијанском команданту дивизије Пустерија генералу Ђованију Еспозиту, који је прихватио предлог. Из Пљеваља су отишла у Пријеполје

Вукосављевићу два италијанска официра са Ратком Ђуровићем и изложили му план о стварању четничке организације за борбу против комуниста. Њему као познатом националном раднику овога краја понуђено је вођство. Сретен је врло учтиво одговорио да се не би могао прихватити тога посла због тога што је већ у годинама и болестан је. Он им је показао налазе лекара и снимке срца. Поред тога, он се бави научним радом и не би желео да га прекине. АЛШ српска реакција из Пљеваља то није прихватила као разлог. Убрзо после тога генерал Ђовани Еспозито позвао је Вукосављевића у Пљевља, где је одржан састанак ради договора о оснивању четничких формација и одређивању руководства. На понуду Сретен Вукосављевић је поновио генералу Еспозиту оно што је у Пријепољу рекао његовим официрима и Ђуровићу. На то је Ратко Ђуровић тражио од Сретена да он само да свој пристанак и потпис, а они ће све остало радити. Тада је Вукосављевић отворено рекао генералу Еспозиту да он не може почињати никакав посао заједно са Ђуровићем, на што му је генерал одговорио да је то његова лична ствар. У тој мучној ситуацији Ђуровић је затражио од Еспозита оружје и четничке амблеме, а они ће и без Сретена Вукосављевића створити четничке формације. Италијани су помогли формирање четничких јединица, које су у прво време правиле заседе и вршиле препаде на мање групе, патроле и партизанске курире. Четници су редовно били пратња италијанским јединицама у казним походима на партизанска села.

РАД ПАРТИЗАНСКИХ ЧЕТА САНЦАКА У НАРОДУ

Партизанске чете у Санцаку нису одмах после формирања ступале у веће борбе него су се прво припремале за њих. Чете су живеле војничким животом и крстариле читавом територијом свога среза, а неке од њих и изван граница среза. Ове чете су обављале војне и политичке задатке. У четама су борци учили да рукују оружјем и изводиш су вежбе на терену, поштитки и идејно су се оспособљавали и стечено знање преносили у народ на зборовима, конференцијама и у појединачним разговорима. У четама се налазио већи број комуниста и оне су због тога биле способне да спроводе све задатке које им је постављала среска партијска организација. Тако су у Пљеваљској чети у почетку скоро сви борци били чланови партије и СКОЈ ИШ кандидати. Слично је било и у бјелопољској чети. Милешевска чета је грликом формирања имала 9 чланова Партије и два кандидата, а Златарска

7 чланова Партије и неколико кандидата. У четама су одржавани политички часови, на којима је објашњаван значај наше борбе, затим су читани и прорађивани прогласи ЦК КПЈ и ЦК СКОЈ и упутства Врховног штаба НОП одреда Југославије као и марксистичка литература. Чете су одржавале конференције и зборове или састанке са мањим групама људи по селима, на којима је говорено о борбама Црвене армије у Русији и о борбама партизанских јединица у појединим крајевима наше земље и о њиховим успесима.

Захваљујући оваквом раду вршена је добровољна мобилизација нових бораца и чете су свакодневно повећавале своје редове.¹ Партизанске чете у Санцаку су обављале и партијске задатке на терену. Оне су помагале оснивање одбора националноослободилачког фонда, који су од септембра до новембра постигли кругле успехе у сакуољању животних намирница, одеће и обуће. Затим су помагале оснивање партизанских чета, водова и десетина или стража. Комунисти из чета су одлазили на четничке зборове, говорили на тим зборовима и позивали људе у борбу против окупатора без икаквог одлагања. Тако је рад партијских организација на терену и рад партијских јединица у четама, и партизанских чета у целини, био јединствен рад организација Комунистичке партије и СКОЈ.

О томе какав је био рад ових чета говори и сачувани извештај Бјелопољске партизанске чете од 29. новембра, упућен Рифату Бурцовићу Тршу, секретару Обласног комитета КПЈ за Санцаж. У извештају се између осталог каже:

„... Наша чета је данас бројно нарасла. Имамо 90 људи. Дисциплина је примерна; сви су мањевише послушни и службу врше без поговора. Обишли смо са четом целу мојковачку општину — свако село, и свуда смо одржали врло успеле и исто тако посећене конференције. *На копцу смо ликвидирали општину по захтеву народа.*² После смо обишли један део шаховићске општине и сада смо на терену павинопољске општине. Пролазећи кроз општине, *ми организујемо тзв. народну партизанску војску*, коју ве зујемо за себе. На овај начин припремамо народну

* Златарска партизанска чета је имала 7. новембра 130 бораца, Бјелопољска 29. новембра 90 бораца, Пљеваљска 24. новембра 135 бораца, Милешевска је имала око 50 бораца а Сјеничка и Прибојска заједно око 50 бораца.

* Овде се мисли на распушташе општинске управе, на утештење спискова и свих података којима се окупатор могао послужити.

војску за предстојећу борбу, с једне стране, а с друге стране, разбијамо реакцију и покушаје организовања народа на четничкој основи. Наше гледиште и наш став по питању односа муслимана и православних народ усваја, премда треба још доста рада у овоме смислу . . .

Са десне стране Лима четници, српска и муслиманска реакција роваре по народу и распирују мржњу... Муниб и Мухо³ су били у Кукуљама у циљу разговора са муслиманима и њихова мисија је успела..."

И четнички документи из тога времена говоре о активности партизана у западном делу Санцака. Тако Драгиша Јовановић, резервни наредник, пише Дражи Михаиловићу 25. новембра у име Прибојског четничког одреда и следеће:

„... У срезу златиборском заступљена је партизанска организација. У срезу нововарошком већином партизанска, милешевском партизанска, а у пљеваљском у већем делу партизанска, сем у неким општинама. Партизани су најактивнији у срезовима златиборском, милешевском и нововарошком, пошто располажу са фабриком оружја у Ужицу и у могућности су да своје чланове наоружају оружјем.

... У немогућности да се одбрани пошто оружја довољно нема, овај одред принуђен је да се обрати окупатору Италијанима, ако му се од стране те команде дозволи. Са овим се слаже и четнички војвода рачански Захарије Милекић".

У то време Прибојски четнички одред је већ увелико сарађивао са Италијанима. Они су од Италијана у Прибоју добијали оружје, муницију и разне намирнице. Њих су Италијани сматрали својом формацијом, као и четнике у пљеваљском срезу или крилаше у бјелопољском и муслиманску милшцију у бјелопољском, милешевском, сјеничком и штавичком срезу. Четници Прибојског одреда су у то време чували и неке италијанске магацине у Прибојској бањи.

Пљеваљска партизанска чета је после формирања дошла у село Обарде. Одатле је Мишо Павићевић са још два борца пошао у село Радоињу, где је Главни штаб НОП одреда за Санцак био заказао саветовање представника

¹ Муниб Кучевић је тада био заменик комесара чете, а пре тога секретар Месног комитета КПЈ за срез бјелопољски. Мухо Диздаревић, борац и члан КПЈ.

команди чета. Чета је из Обарда послала једну патролу у Матаруге, а другу у Мијаковиће да изврше одлуку о ликвидацији Маринка Вучетића, општинског деловође, и Обрада Вучинића, поручника бивше југословенске војске, као петоколонаше и сараднике окупатора.

Партизанске чете и политички радници на терену превели су преко Санцака у Србију, до Врховног штаба од септембра до новембра више људи по групама и појединачно. Тако су проведени Милован Ђилас, професор Душан Недељковић са супругом, енглески капетан Хадсон, официри бивше југословенске војске Зарија Остојић и Војо Лукачевић, наредник-пилот Вељко Драгићевић, затим Миле Перуничкић, Митар Бакић и Арсо Јовановић, а из Србије у Санцак и Црну Гору Иван Милутинозић, Миле Перуничкић, Арсо Јовановић и други.

По повратку са саветоваша Мишо Павићевић је узео из чете 7 бораца и са њима пошао на Златар да преузме извесну количину пушака „партизанки“, израђених у ужичкој фабрици оружја. Група је стигла на Златар 24. октобра по подне, али без Миша Павићевића. Он се успут разболео и остао на левој страни Лима. Пљеваљска партизанска чета је у том међувремену извршила покрет из Обарда у правцу Јабука—Бабине—Крњача—Чемерно—Југово—Црљенице, одржавајући зборове и конференције по селима. Како је пао први снег, а борци били слабо одевени и обувени, Команда чете је извештан број бораца пустила кући да се обуку и дођу на зборно место у Маоче.

Милешевска партизанска чета је крстарила читавим срезом, изузев комаранске и бродаревске општине, где је било организованих јединица наоружане милиције у служби окупатора. Чета је одмах после оснивања одржала конференције са сељацима у Бабинама и Шербеговцу, затим је кренула преко Црквених Тоци и Џурова до Кучина, где је прешла на десну страну Лима и крстарила по Дренови, Расну, Седобру, Косатици, Ивању, Сопотници и Страњанима. Након тога је опет прешла Лим и обишла Велику Жупу, Хрта, Камену Гору и Карошевину. Чета је свуда одржавала састанке и конференције, објашњавајући народу циљеве народноослободилачке борбе. Она је организовала приредбе, нарочито за омладину. Својим политичким радом први борци из чете извршили су мобилизацију већег броја омладинаца.

Чета је у већини села формирала одборе Националноослободилачког фонда, а у новембру је почело успостављање народне власти, па су на неким сеоским конференцијама и зборовима изабрани народноослободилачки одбори, а међу првима у Дренови, Великој Жупи, Каменој Гори. Приликом бирања народноослободилачких

одбора чета је својим присуством давала свечани изглед овом чину, а грађани су се осећали сигурнијим.

Милешевска партизанска чета је одржавала сталну везу са среским руководством организације Комунистичке партије и од њега добијала одређене **поЈштитчке** задатке за рад на терену.⁴ Чланови Среског комитета су се налазили изван Пријепоља, изузев Ахма Шеховића, који је руководио радом партијске организације у Пријепољу. У њему су врло активни били и партијска јединица и скојевски актив. Са Среским комитетом је постојало неколико веза. Једну је **одржавао** Ахмо Шеховић преко Тоца, где је сам одлазио на састанак са секретаром Среског комитета Бранком Радичевићем и другим члановима комитета. Ахмо Шеховић је одржавао везу и са Дреновом преко Буда Думића, а са Седобром преко Авда Дурана. Другу везу је одржавала Нада Богдановић са Ивањем преко Василије Дивац, а трећу Ариф Вељовић преко Коловрата и Камене Горе. У Пријепољу је било организовано плетење цемпера, чарапа, рукавица, шалова за борце, чланове Среског комитета и друге чланове Партије и СКОЈ који су радили на терену по селима. Једном су Италијани на излазу из Пријепоља **претресЈШ** Василију Дивац и са ње скинули 6 цемпера. Поред тога су јој **пронашЈш** и писмо Властимира Пурића. С тим у вези поред Василије били су ухапшени и интернирани Нада Богдановић, Драго и Властимир Пурић и Миле Ракетић.

Златарска партизанска чета је у политичком погледу извршавала оне задатке које јој је постављао Срески комитет КПЈ за нововарошки срез и о томе подносила извештаје. Срески комитет за овај срез формиран је тек крајем септембра.⁵ Чета је скоро свакодневно одржавала политичке састанке, конференције и зборове. И у дане када је заказивала никакве састанке у селу већ сређивала своја укутрасња питања, пред вече су долазиле групе сељака или омладинаца, желећи да разговарају, да чују новости и да нешто науче. Ово је била прва партизанска чета у Санцаку која је већ у октобру имала своју културно-пропагандну групу. Она се старала о одржавању приредаба, припремала и изводила програме. Са групом је радио Јунуз Међедовић. Он је користио сваки слободан моменат чете ради увежбавања програма, нарочито хорских песама. Јунуз је написао песму санчачких партизана, коју су научили

* Члан Среског комитета КПЈ за милешевски срез био је командир чете Велибор Љујић.

» Први секретар Комитета био је Гојко Друловић, а његови први чланови: Арсо Бошковић, Страјо Живковић, Небоиш Ђуковић, Милорад Богдановић и Драгица Шалоњић, која је била секретар Среског комитета СКОЈ.

да певају борци ове чете. Она је свуда у народу остављала снажан утисак.

Златарска партизанска чета је настојала да спроведе у дело упутство партијске организације о постизању споразума са свима виђенијим људима у срезу ради заједничке борбе против окупатора. Комунисти су самоиницијативно писали писма, заказивали састанке и водили разговоре са свима онима који су имали ма каквог утицаја у народу. Тражена је и нуђена сарадња у борби против окупатора поповима, лекарима, учитељима, професорима, чиновницима, бившим посланицима, трговцима, занатлијама и у томе су постигнуте значајни успеси. Велики број људи и жена стали су на страну народноослободилачког покрета и много допринели његовом јачању у овом срезу. На сарадњу нису пристајали једино најреакционарнији елементи, затим они који су се још раније били уврстили у редове пете колоне и они који су живели у сталном страху да ће их окупатор одмах открити само ако и помисле да нешто предузму против њега. Комунисти из чете су одлазили скоро на све конференције и зборове четника Влајка Ћурчића или Вука Калајитовића. Тако је у селу Божетићима 2. октобра било позвано 150 људи ради уписа у четнике. Али после говора друтова из Златарске партизанске чете и после читања неких саопштења Врховног штаба о борбама партизама у Србији и извештаја са митинга омладине у Москви, нико се није уписао у четнике.

Почетком октобра на Златару су вођени преговори са Влајком Ћурчићем и његовим сарадницима попом Рељом Пурићем и студентом Василијем Пурићем о заједничкој борби против окупатора. Ова група четника је приговарала партизанима што се у њиховим редовима налазе муслимани, тврдећи да се они боје њихове издаје. О том питању није се могао постићи никакав споразум.

Са Вуком Калајитовићем су вођени разговори 22. октобра. Он је тада имао у одреду око 30 људи. У овим разговорима су учествовали Војо Лековић, Владимир Кне-

• Песма санчачких партизана је почињала:

„Сунце се рађа из црнога мрака,
свиће нам румени дан,
носимо роду слободе и зрака —
стварност већ разгони сан“.

А завршавала се стиховима:

„И чете се крећу кроз пламене зоре,
освете гори оркан,
заставу бунта развија кроз горе
санчачки партизан“.

жевић и Мирко Ђуковић. Вуку Калајитонићу је предложено да са својим одредом ступи у партизане. Људи из његове групе били су вољни да прихвате предлог, али се Калајитовић колебао и остало је да се још размисли. Он је тражио да му се да извесна количина пушака „партизанки“ и муниције. Добио је само нешто муниције, коју је касније употребио против партизана.

Успостављани су контакти и са муслиманима из Кладнице. Тамо су још у септембру одлазили Даут Мусић, затим Муса Мусић и други. Алги све што се постигло са првацима тога села, као што је био Омер Ибровић, они су обећали да наоружани муслимани из Кладнице неће нападати партизане.

ПРИПРЕМЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЉЕ ПЉЕВАЉА И ПРИБОЈА

Врховни штаб је 3. октобра тражио да Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку хитно упути из Црне Горе у Србију 2.500 до 3.000 бораца. Тито је тај захтев поновио у писму које је 22. октобра упутио Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору. У писму се каже:

„Већ смо вам једанпут јавили да пошаљете овамо хитно 2.500—3.000 добрих бораца, јер од борбе на овој територији зависи и успешна борба у Црној Гори и исхрана црногорског народа. Чете шаљите по 100—200 људи у кратким размацима и нека буду добро наоружани. Писац њиховог кретања већ смо вам одредили у првом писму.“

Поменуто писмо носио је са собом Иван Милутиновић, који је био одређен као делгат ЦК КПЈ у Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак. Са Иваном Милутиновићем пошли су из Ужица Арсо Јовановић и Миле Перуничкић. Они су питали Мила Перуничкића којим би се правцем преко Санџака могло пребацити за Србију неколико батаљона из Црне Горе. Миле Перуничкић је био мишљења да се то може учинити без већих тепиха и жртава преко Миоча, док се преко Бродарева не би могло проћи без великих жртава.

У Радоињи је одржан састанак, коме су присуствовали Иван Милутиновић, Рифат Бурџовић Тршо, Војо Лековић, Арсо Јовановић и командант Главног штаба за Санџак Владимир Кнежевић. Састанак је углавном био посвећен пребацавању црногорских партизанских јединица преко Санџака за Србију. Арсо Јовановић је био мишљења да Лим представља озбиљну препреку за пребацавање толиког

броја људи у краћем времену, зато је изнео и образложио свој предлог да црногорске јединице на пролазу кроз Санцак ослободе Пљевља и Прибој и тиме омогуће саобраћај између Србије и Црне Горе. Другови из Санцака су били мишљења да Лим не представља непремостиву тешкоћу. После дуже дискусије Иван Милутиновић је прихватио гледиште Арса Јовановића као једино могуће, па је о томе обавестио ЦК КПЈ писмом од 6. новембра. У писму Милутиновић је известио ЦК КПЈ да се врши мобилизација бораца за Србију и да је „дао налог санчачком одреду да хитно испита пут Бродарево—Златар“. Али и поред тога он сматра да ће се пребацивање моћи извршити успутним чшлћењем Санцака „с обзиром да код Бродарева постоје муслиманска насеља чији су становници добро наоружани од стране усташа и Талијана“. У писму се изражава нада да ће транспорт почети 15. новембра.

Према записнику, и саветовању Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку са командантима и политичким комесарима одреда од 15. новембра био је усвојен „план Врховног штаба за одашиљање партизана из Црне Горе у Србију и за евентуалне операције у Санцаку“. Тога дана су упућена наређења јединицама за покрет према Пљевљима, као и наређења оним јединицама које су почев од 29. новембра имале да изводе акције против гарнизона и посада у Беранама, Колатгину, Бијелом Пољу, Шавнику и по сваку цену онемогуће покрет непријатељских трупа у правцу Пљеваља. Међутим, још 13. новембра Иван Милутиновић је 5^т својству делегата Врховног штаба обавестио Главни штаб НОП одреда за Санцак да је детаљно обавестио Врховни штаб о свом досадашњем раду и да је извршио мобилизацију потребног људства за одашиљање у Србију, али „у исто време транспорт истих трупа немогућ је без претходног освајања Пљеваља и Прибоја“. С обзиром на то он наређује члановима Главног штаба Санцака између осталог следеће:

„1) Да сместа приступите обезбеђењу и прикупању довољне количине хране ... и исту испоставите на одређеним местима ...

2) Да одмах ставите на расположење истим друговима одређен број другова партизана који ће им служити као путовође у извођењу и припремању оперативног плана.

3) Хитно пребацили чете: Пријеполку и Пљеваљску ради стављања истих на расположење Црногорском народноослободилачком одреду за операције у Санцаку. Ваши другови из Главног штаба Кнежевић и Перуничкић треба да се ставе одмах у везу са њима ради

лакшет и бржег извођења целокупног плана који се пред њих поставља.

4) Командант, политички комесар, заменик команданта и заменик политичког комесара, у заједници са друговима Кнежевићем и Перуничичем, чине заједничку оперативну команду на вашем територију, но с тим да се ваши представници не могу и не смеју супротставити нашем стратешком плану, већ се мора у целости извршити...¹

8. Пријепољска чета да се пребаци у село Бабине. Њен је вероватни задатак спречавање непријатељског дејства на правцу Пријепоље — Пљевља.

Бјелопољска чета имаће задатак да спречава непријатељско надирање на комуникацији Бијело Поље—Шаховићи. До добијања конкретног задатка може се остати око села Лепенца.

Пљеваљска чета да се прикупи у селу Мијакловићи. Њени водови односно десетине послужиће као путовође на челу ударних трупа које ће нападати Пљевља.

Нововарошка чета нека се прикупи око села Косатнице. Њена је вероватна улога — дејство око Пријепоља".²

Даље се наређивало да Главни штаб организује курирску службу од Радоиње до Подбишћа ради сталне везе са делегатом Врховног пггаба. И на крају се шаље Главном пггабу 49.400 динара да их размени за лире и стави на располагање штабу Црногорског одреда за операције у Санцаку.

Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку обавестио је Врховни штаб 20. новембра да су тога дана почели покрети батаљона Црногорског народноослободилачког партизанског одреда за операције у Санцаку. О томе се каже следеће:

„Из приложених наредаба и писама која смо вам раније упутили види се шта смо све предузели у погледу одашиљања трупа за Србију. Ове трупе неће се одмах моћи пребацити у Србију пре него изврше постављени задатака — чишћење Пљеваља и Прибоја од италијанског окупатора".

¹ Овакво оштро наређење вероватно је уследило због тога што се другови из Санцака углавном нису слагали са нападом на Пљевља.

² Златарска партизанска чета се у то време налазила око Карана и Косјерића, затим Бајште Баште и Љубовије у борбама против четника Драже Михаиловића, који су нападали Ужице, и није било извесно када ће се вратити у Санцак.

Даље се у том извештају Врховиом штабу каже да је у постојећој ситуацији Лим непробродив и да није могуће пребацивање трупа у Србију због тога што Главни штаб за Санџак није ништа предузео у погледу прихупљања превозних средстава. Међутим, Главни штаб НОП одреда за Санџак је у то време слао Вукомана Анђелића, студента медицине и Вукомана Шагпшуровића да испитају непријатељске снаге у Миочу. Они су утврдили да се тамо налази посада од 40 италијанских војника и да мост преко Лима није нарочито обезбеђен. О томе је поднет извештај и достављен штабу Црногорског одреда за операције у Санџаку, који се налазио у Маочу.

Из напред цитираних писама Врховном штабу јасно се види да је концепција о претходном ослобођењу Пљеваља и Прибоја потисла у страну сваку другу могућност пребацивања црногорских партизанских јединица у Србију. Врховни штаб је настојао да се то пребацивање што пре изведе и да се успут не напада на Пљевља. Извештај о „неприпремљеним превозним средствима“ био је покушај да се докаже Врховном штабу како другог излаза нема сем да се прво ослободе Пљевља и Прибој. Тито је међутим одбацио све „разлоге“, истичући да за ослобођење Пљеваља још нема ни потребних војних јединица ни потребног оружја. А превозна средства за пребацивање преко Лима нису ни могла бити припремљена а да окупатор не примети или о томе не буде обавештен. Јер поред реке постоји комуникација којом је окупатор саобраћао, затим постоји српска и муслиманска реакција, као и наоружана муслиманска милиција, сви у служби окупатора, који би о најмањем сумњивом покрету обавестили окупатора. Исто тако зна се да је у то време Милешевска партизанска чета неколико пута прелазила Лим, да су борци Пљеваљске партизанске чете два пута одлазили на Златар ради преузимања пушака и муниције, да су се касније по снегу пребацивали батаљони одређени у састав Прве пролетерске бригаде, да су пребацивани рањеници и да је у фебруару 1942. године за једну ноћ прешло реку око 2.000 бораца, међу којима је било рањеника, болесника и изнемоглих, иако је водостај Лима био висок.

Према наређењу делегата Врховног штаба, улога Главног штаба за Санџак сведена је углавном на организовање прикупљања хране, курирске службе и на обезбеђење довољног броја водича Црногорском народноослободилачком одреду за операције у Санџаку. Командант и политички комесар штаба Црногорског народноослободилачког одреда за операције у Санџаку Арсо Јовановић и Бајо Секулић дошли

су у Маоче 19. новембра ради припремања плана за напад на Пљевља, где су се састали са Велимиром Јакићем и Милом Перуничкићем.³ Срески комитет КПЈ за пљеваљски срез располагао је подацима о броју непријатељских снага у Пљевљима, као и о њиховом распореду. Били су прикупљени подаци о утврђењима око вароши, о утврђеним зградама у граду, о артиљерији и љеном распореду, као и о минобацачима. На основу тих података штаб Црногорског народноослободилачког одреда за операције у Санцаку направио је план напада на Пљевља.

АКЦИЈЕ И БОРБЕ ПАРТИЗАНСКИХ ЧЕТА САНЦАКА

Поред војног и политичког рада у четама, као и политичког рада у народу, санџачке партизанске чете су у Санцаку изводиле акције и водиле борбе у Току октобра и новембра, а Златарска и Прибојска чета водиле су борбу и на територији Србије. Златарска партизанска чета је предузела низ акција против окупатора и против четника. Ноћу између 2. и 3. октобра Влајко Ћурчић је са својом групом четника напао на сиромашно муслиманско село Караулу у сјеничком срезу, где су тукли људе и жене, тражили од њих пушке и новац у злату. Поред других ствари четници су том приликом опљачкали и неколико волова и потерали да их пребаце на десну страну Увца. Златарска партизанска чета је гонила ове четнике и успела је да отме два вола и врати их у село Караулу.¹

Први вод Златарске чете је пошао 19. октобра под командом водника Слободана Никачевића на пут Прибој — Бистрица са задатком да изврши оружану акцију против окупатора. Истог дана пошла је и Сјеничка чета у заседу на простору између Каћева и Милошевог Дола ради напада на Италијане који су саобраћали између Пријепоља и Сјенице. Сјеничка чета је 22. октобра извршила напад из заседе на два италијанска камиона у близини села Каћева. У камионима се налазило око 20 војника. Италијани су **имају** пошпулих и рањених, док у Сјеничкој чети није било губитака. Очекујући да ће Италијани да изврше репресалије у селу Каћеву, онамо је послата Златарска чета без првог вода, који се налазио на комуникацији Прибој—Бистрица. Сјеничка и Златарска чета су тамо остале до 24.

³ Владимир Кнежевић, командант Главног штаба за Санџак није се ни састајао са штабом Црногорског одреда за операције у Санцаку.

¹ Рифат Бурковић Тршо и Мирко Ћуковић су посетили Караулу после напада и нашли су неколико испребијаних људи и жена, док су други имали модрице по лицу и телу.

октобра, па како се Италијани нису појављивали, обе чете су се вратиле на Златар. Први вод Златарске чете у ДрЈгглићима је сачекао у заседи два италијанска камиона пуна војника. Како је заседа била постављена на подесном месту, то су борци убацили бомбу у камион. Непријатељ је имао 7 мртвих и више рагвених, док међу партизанима није било губитака.

Крајем октобра Златарска, Милешевска и Сјеничка чета, под командом политичког комесара Главног штаба за Санцак Воја Лековића, учествовале су заједно са две Ариљске и Моравичком партизанском четом у гоњешу четника Божа Ћосовића на простору Буковик—Божетић—Штитково—Чемерница на десној страни Увца. Вук Калајитовић је прикрио Божу Ћосовића и његових 100 четника у селу Лепојевићима, а партизанске јединице је обавестио да се Ћосовић повукао у правцу Јавора. На тај начин Божо Ћосовић се извукао из обруча. Због овога је један део другова из команде Златарске чете предлагао да се Вук Калајитовић осуди и стреља као издајник. Након дуже дискусије у кшанди чете, којој је присуствовао и Воја Лековић, гтроевладило је мишљење да га треба оставити, јер у народу није важио као издајник. У акцији гтротив Ћосовићевих четника учествовало је око 700 бораца. Ово је била прва акција у којој су учествовали заједно партизани из Србије са партизанима из Санцака. У исто време то је била акција у којој је учествовао велики број партизана, изузев бјелополских и црногорских устаника када су од 22. јула до 3. августа водили борбе, на простору Баре Сјеничке — Корита.

Златарска чета је 4. новембра извршила чишћење терена од четника ка левој страни Увца. Сретен Јовановић родом из Мушковине, био је окупио групицу људи са којом је по селима говачкао. За оговачкане ствари он је имао скровишта на више места. Златарска чета је открила два скровишта, одузела опљачкане ствари и вратила сељацима. Милешевска партизанска чета је ухватила старешину манастира Милешева игумана Нестора Тркуљу, који је био ступио у службу окупатора. Он језарачунокупатора вршио шпијунажу и потказивао борце народноослободилачке борбе. Због тога је осуђен на смрт и стрељан. Пљеваљска партизаиска чета је казнила два петоколонаша која су стално радила против организовања партизанских јединица и народноослободилачке власти. Бјелополска партизанска чета је у другој половини октобра похватила једну пљачкашку банду из села Бабаића у павинопољској општини која је пљачкала по муслиманеким селима. Банда је похватана у моменгту када је гонила стоку апл>ачкану од муслиманских

породица из села Матаруга. Стога је враћеица у Матаруге и предата власницима.

Када је Врховни штаб почетком новембра обавештен да ће четници Драже Махаиловића извршити напад на Ужице, наредио је Главном штабу НОП одреда за Санџак да хитно упуте у Ужице неколико партизански чета. Главни штаб за Санџак је наредио Златарској чети да одмах дође у Радоињу, а послао је наређење и Милешевској и Пљеваљској чети, које су се налазиле на левој страни Лима. да се прикупе и крену за Ужице. Златарска чета је примила наређење 6. новембра око 23 часа. Она је то вече била организовала у селу Акмачићима прославу октобарске револуције. На прославу је дошао велики број сељака, нарочито омладике из села Акмачића, Вилова, Комарана, Дрмановића и Радијевића. Борци су свечаност отпочели прво песмом партизана Санџака. Затим је говорено о октобарској револуцији и о борби Црвене армије против Хитлерових освајача, као и о карднослободилачкој борби наших народа. Прочитан је и проглас ЦК КПЈ поводом годишњице октобарске револуције. Јунуз Међедовић је био припремио програм са рецитацијама и песмама. Ово је била **прва** слободна прослава октобарске револуције у овоме крају. На прославу су дошли Влајко Ђурчић, поп Реља Пурић и Василије Пурић са групом четника. Чета је кренула у Радоињу чим је примила наређење Главног штаба за Санџак. Када је партизанска чета кренула народ се разишао, иако су га четници **заустављали** да остане и настави веселје и игранку.

Златарска чета је са 110 бораца у току наћи прешла пут Нова Варош—Кокин Брод и пред зору 7. новембра стигла у Радоињу. Ту је допуњена са око 20 нових бораца и наставила је покрет у правцу Златибора. Са четним је пошао политички комесар Главног штаба за Санџак Војо Лековић. Од села Раснице борци су превезени камионима. Чета је преноћила у Ужицу и рано у јутро 8. новембра добила наређење за покрет. Она је истог дана заједно са једном Ужичком и једном Златиборском четом разбила четничке скаге на Метаљци и Карану и наставила гоњење у правцу Црkokосе и Косјерића. Заједно са Ибарском четом ослободила је Косјерић 9. новембра.

Из Косјерића Златарска чета се вратила у Ужице. Четној конференцији је присуствовао и друг Тито. Он јетом приликом истакао да је чета јуначки и самопрегорно извршила постављени задатак. Нагласио је да и даље треба чувати борбени морал, јер ће бити још већих борби. Ово је био први сусрет партизана из Санџака са врховним командантом НОПО Југославије. Чета је добила наређење за покрет према Бајиној Башти. Она је заједно са Посавотамнавским одредом и Рачанском четом учествовала у раз-

бијању четника на Бошховцу и Жутој стени код Бајине Баште. Након овога ослобођена је Љубовија 15. новембра, а сутрадан је Златарска чета заједно са Рачаиском четом наставила гоњење четника у правцу Крупња. Златарска чета је у борбама око Ужица изгубила два храбра борца: Чета Зорића и пушкомитраљесца Шућра Мусића, обојицу из Нове Вароши. Главни штаб НОП одреда Србије похвалио је чету за показану борбеност и храброст, а поименично је похвалио 19 бораца из чете. Том прилшом је као награда чети додељен један минобацач са 20 мина, један тромблон и 10.000 пушчаних метака. Чета је 19. новембра заједно са Прибојском четом превезена камионима до села Раснице, а одатле су обе истог дана наставиле покрет за Радоињу. Оне су донеле у Радоињу извесну количину пушака „партизанки“.

Борци Пљеваљске партизанске чете су се сакупили почетком новембра у Маочу. Чета се у Подборови припремила за покрет према Ужицу. Покрет је извршен 15. новембра са 25 бораца у правцу Косаница—Глибаћи—Хоћевина—Мељак—Нанге—Глисница—Чемерно—Бабине. Успут су одржавани зборови по селима и вршена мобилизација нових бораца. У Хоћевини и Мељаку чета је сменила председнике и деловође општина. У Хоћевини је спаљена општинска архива. Поред тога, чета је растурила по муслиманским насељима штампане летке у којима су муслимани позивани да ступају у редове бораца против окупатора. Чета је стигла у Бабине 19. новембра са преко 60 бораца, где је нашла Милешевску чету спремну за покрет. Обе чете су у Бабинама обавештене да се обуставља покрет у правцу Ужица, јер су тамо четници већ разбијени.

Пљеваљска партизанска чета је тада добила наређење да пошаље део чете у село Дрмановиће испод планине Златар у нововаршком срезу ради преузимања извесне количине пушака и муниције за пљеваљске и бјелополске партизане. Половина бораца из чете пошла је према Лиму, а друга половина правцем Адровићи—Обарде—Маоче. Први део чете је уз велики напор стигао у село Дрмановиће пред вече 21. новембра, где је у кући Рада Рвовићл преузео око 25 пушака „партизанки“, израђених у ужичкој фабрици оружја, и 6 сандука муниције. Други део чете је, пролазећи кроз село Адровиће, извршио конфискацију имовине Нићифора Лисичића због негових сарадње са окупатором.² Команда чете је донела одлуку о конфискацији након дуже дискусије, писмено је образложила и прочитала одлуку на збору грађака из околних села. Ово је била прва кон-

* Нићифор Лисичић је био дипломатски службеник, а тада живео у Пљевљима.

фискација имовине сарадника окупатора не само у пљеваљском срезу него и у Санцаку.

Због ових и других ранијих акција Пљеваљске чете Мталијани су из Пљеваља кренули у потеру у правцу Вруље и Маоча. Они су 21. новембра запалили школу у Подборови и куће Милоша Перуничиха и Маринка Голубовића, а ухватили и одвели у Пљевља Алексу Перуничиха. Домаћи помагачи окупатора између 23. и 28. новембра кришом од народа запалили су зграду жандармеријске станице у Љутићима и школске зграде у Мариној Шуми и на Пандурици само да не би послужиле партизанима.

Одласком Златарске чете у Ужице, нововарошки срез је остао без јаче партизанске јединице. У Радоињи је остала само Сјеничка чета, која је била малобројна и није се могла раздвајати због опасности од четника раскалуђера Захарија Милекића, који се налазио у Прибојској бањи. У Радоињи су се налазили Главни штаб НОП одреда за Санцак, Обласни комитет КПЈ за Санцак и Месни комитет КПЈ за нововарошки срез. У Радоињи је било веће количине животних намирница и материјала за одећу и обућу, које је прикупио одбор Националноослободилачког фонда. Због тога је Сјеничка чета морала стално да остане у Радоињи, вршећи извиђаје у правцу села Рутоша, Кратова и Бање. На Златар се пребацио Влајко Ћурчић са својим четницима. Он се био улогорио у основну школу у селу Акмачићима. Вук Калајитовић је обилазио села у иноварошком срезу, одржавао конференције у њима и позивао људе у свој четнички одред.

Када су се Златарска и Прибојска чета вратиле из Ужица, у Радоињи је одржан збор, на коме су говорили Воја Лековић и Рифат Бурџовић. Збору је присуствовао велики број људи, жена и омладине. Тога дана су наишла два четничка курира родом из села Бање, а из одреда Влајка Ћурчића. Они су изјавили да иду кућама ради промене чистог **рубља**. Партизани су их разоружали и пустили. Након два дана Влајко Ћурчић је послао у Радоињу гри наоружана четника са писмом у коме захтева да се врати оружје које је одузето његовим четницима, да му се одговори зашто је одведен у Ужице учитељ Дико Пурић, тражећи да се пусти. Главни штаб је разоружао и ову тројицу. Они су на саслушању изјавили да се у школи у Акмачићима одржава некакав важан четнички састанак, на који су дошли четници из Сјенице и **ПријепОЈБа**. Одржан је краћи састанак између Рифата Бурџовића Трша, Воја Лековића, Владимира Кнежевића, Гојка Друловића и Мирка Ћуковића, на коме је размотрена ситуација. Решено је да се онемогући окупљање четника на граници Србије и Санцака због тога што су четници Драже Михаиловића отпочели

активно да помажу окупатора у његовој борби против партизана, што су доказали нападом на слободно Ужице. Разоружани четници су то вече задржани на преноћишту у Радоињи, а командант Главног штаба Владимир Кнежевић је по ноћи кренуо у правцу Акмачића са Златарском и Сјеничком четом. У зору 23. новембра школа је блокирана и четницима упућен позив на предају. Пошто позив није прихваћен партизани су отворили ватру. Бомбаши су убрзо окончали борбу. Око 80. четника је заробљено. Запленило је преко 60 пушака, нешто пиштоља, бомби, извесна **количина** муниције и око 30 товарних и јахаћих коња. Разоружани четници су пуштени кућама, осим деветорице који су спроведени у Радоињу⁸ где им је одржано суђење. На суђењу је утврђено да су ступили у службу италијанског окупатора ради борбе против народноослободилачког покрета и да су за то од Италијана добили помоћ. Даље је утврђено да су четници добили наређење од Драже Михаиловића да нападну партизанске јединице у нововарошком, милешевском и прибојском срезу и да у Санцаку онемогуће сваку активност комуниста. У вези са овим наређењем одржано је саветовање, на коме је одлучено да се формира заједничка команда свих четничких одреда у Санцаку под именом „Стари Рас“ на челу са Златарским војводом Влајком Ђурчићем. Влајко Ђурчић је на суђењу тврдио да је био преварен и да га његови људи нису **слушали**. На суђењу су ослобођена четворица, а остали су осуђени и стрељани.⁴ Главни штаб НОП одреда за Оанцах примио је писмену похвалу од Врховног штаба због успешног ликвидирања ове групе.

Златарска и Прибојска чета под командом команданта Главног штаба за Санцак Владимира Кнежевића после су 26. новембра да ликвидирају италијанску посаду у Прибојској бањи. Напад је извршен после подне по тмурном и магловитом времену. Четници раскалуђера Захарија Милекића налазили су се на даљим прилазима Бање ради обезбеђења италијанске посаде. Главни штаб није располагао годинама о таквом обезбеђењу. Партизани су потисли четнике са положаја које су држали. Италијанска посада

* У Радоињу су спроведени Влајко Ђурчић из Шитковца, Златарски војвода; инжењер Љубомир Раитовић родом из сјеничког среза; Милосав Раитовић из сјеничког среза жандармеријски наредник, одређен за командира Сјеничке четничке чете; Василије Пурић, студент права из Нове Вароши, командир Нововарошке чете; поп Врбицки (послат однекуд као саветник овој групи четника); Симо Деспотовић, богослов из Пријепоља; Драго Кашерић, богослов из Кратова; Божо Ђуковић из Пријепоља; Неле Јаковљевић, ранији председник општине из Алиновића, сјенички срез.

⁴ Били су ослобођени: Симо Деспотовић, Драго Кашерић, Божо Ђуковић и Неле Јаковљевић.

је од Прибојске бање отворила ватру из минобацача у правцу партизакских положаја. Убрзо је отпочела да дејствује и **артиЈверија** из Прибоја. Након тога је Кнежевић повукао са положаја чете које су биле изложене артиљеријској и шшобацачкој ватри. Тако ова акција нмје завршени уопешно. Италијанска посада из Прибојске бање се пред вече повукла у Прибој. Истог дана Драгиша Ђ. Јовановић је послао извештај Дражи Михаиловићу, у коме се каже следеће:

„Дакас 26. новембра 1941. год... у 4 сата после подне напали су нас партизани. После двочасовне борбе, уз помоћ Италијана, одбили смо их, али се свакот часа надамо да нас поново нападну. Имају намеру да заузму штаб. Бранићемо се колкико год могнемо“.

Златарска чета и један део Сјеничке чете пошле су 27. новембра из Радоиње у правцу Хисарцика у милешевском срезу ради разговора са хоџом Сулејманом Пачаризом о заједничкој борби против окупатора и његових помагача. Пачаризу је послато писмо, на које је он одговорио да радо пристаје на сетакак и разговор. Команда Златарске чете је добила упутство од секретара Обласног комитета КПЈ за Санџак и полштичког комесара Главног штаба Рифата Бурџовића и Воја Лековића да се, уколико се разговори са Пачаризом заирше повољно, крене с четом и Пачаризом, или без њега а са његовом препоруком, у муслиманска и српска села сјеничког среза ради постизања споразума са **мусЈшманима**, као и да се изврши добровољна иобилизација бораца за партизанске јединице. Пачариз је са наоружаним људима сачекао партизане у реци Милешевки. Сусрет је био врло срдчан. У Хисарцику су вођени разговори и Пачариз је изјавио да би се са партизанима одупро сваком нападу четника, али против Италијагаа не сме због тога што је његово село близу Пријепоља и поред пута, па окупатор лако може да изврши одмазду над становништвом. Команда Златарске чете је решила да из Хисарцика настави покрет за сјенички срез без Пачариза и без његове препоруке и да сама успоставља везе и води разговоре са виђенијим муслиманима и Србима, посебно са омладином. Пред зору 29. новембра стигао је курир са наређењем Главног пглаба за Санџак да се чета најпречим путем врати у Радоињу због непријатељске офанзиве у Србији.

СТАЊЕ У ИСТОЧНОМ ДЕЛУ САНЦАКА И БОРБЕ У ДЕЖЕВСКОМ СРЕЗУ

Акцијом Златарске и Сјеничке чете у селу Акмачићима било је за неко време спречено организовање четника у сјеничком срезу, јер су уклоњене њихове вође и организатори. Међутим, догађаји су се брзо развијали због немачке офанзиве у Србији, те ни Сјеничка партизанска чета није имала времена да остане дуже на терену свог среза, да изврши политички утицај у народу и мобилише нове борце за партизанске јединице, иако су услови за то били повољни. Због тешке ситуације у суседном дежевском и иггавичком срезу, у српским селима сјеничком среза људи су се наоружани окупљали ради заштите својих села од евентуалних напада пљачкаша и паликућа. Како међу овим људима није било комуниста, то су се међу њима шириле четничке идеје. Томе су доприносили поједини трговци и други реакционари из Сјенице, затим деловође сеоских општина и поједини попови, међу којима и љотићевац Селимир Поповић из Штавља. Напредна група омладинаца из Сјенице није имала искуства у раду, па није ни била у стању да организује одређени политички рад по селима. Обласни комитет КПЈ за Санцак такође није посветио довољно пажње овоме крају. Једини члан КП из Сјенице био је студент Београдског универзитета Мухамед Абдагић, али је он у јуну отишао из Сјенице и склонио се у Босну. У Санцаку ¹е појавио тек јануара 1942. године.

У штавичком срезу пљачкашке дружине су и даље крале стоку и вршиле појединачна убиства. Пљачкаши су настојали да корумпирају поједине италијанске официре у Тутину како би добили одобрење за своје акције. Они су пљачкали од српских сељака свиње и продавали их Италијанима или поклањали појединим официрима. За те поклоне су добијали машинке и слободу акције. Жалбе људи италијанске окупационе власти скоро нису ни узимале у поступак. У току месеца новембра само у Сувом Долу опљачкано је или украђено ноћу преко 500 оваца и 100 говеди. Опљачкана и украђена стока је касније продавана на пијаци у Пећи.

За секретара среског начелства у Тутину дошао је Шиптар Шемсудин Хадри из Призрена, члан КП. Он је од Боре Вукмировића, члана Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, добио задатак да политички делује у штавичком срезу, нарочито на смиривању заопгрених односа између муслимана и Срба и развијању братства међу

¹ Мухамед Абдагић је касније ступио у службу гестапоа и постао један од главних његових помагача на откривању присталица народноослободилачког покрета.

њима. Речено му је да успостави везу са комунистима у Новом Пазару и Рожају. За такве задатке требало је смело-сти и револуционарног искуства и познавање људи. Шемсудин Хадри је био једини комуниста у крају који није познавао. Он је у новој средини, суочен са суровим поступцима према људивда, далеко од своје партијске организације и њеног руководства, одлагао остваривање задатака који су му билш постављени када је полазио у тај крај. За представнике власти партизани су представљали страх, који доноси катастрофу људима. У таквој средини комуниста Шемсудин Хадри је примао људе и њихове жалбе опходећи се са њима човечно и с разумевањем.

Због ширења устанка у Србији и брзих партизанских акција у Ибарској дољшни, Немци нису хтели да остану у Новом Пазару и Рашки, већ су се повукли делом у Краљево, а делом у Косовску Митровицу. Немци су почели напуштати Нови Пазар 2. октобра, а 4. октобра је напустило варош особље Ортскоманде на челу са командантом. У време када су Немци напустили Нови Пазар, у дежевском срезу су извршене све припреме и почела је братоубилачка борба.

Одбор за одбрану Новог Пазара одржао је седницу 4. октобра по подне. Аћиф Хаџиахметовић је изложио ситуацију у којој се налази дежевски срез, посебно Нови Пазар, с обзиром да четници желе да преузму власт у граду и да се обрачунају са муслиманима. На крају је донето неколшко закључака: да се муслиманима поделе пушке из магацина жандармерије и полиције, као и 50 пушака које је немачка команда дала албанској жандармерији очи напуштања града; да се организују сталне страже око града; да се пошаљу три делегације ради тражења помоћи за одбрану града, и то једна у Косовску Митровицу, друга у Делимеђе и трећа у Суви До. Поред тога, одбор је упутио апел свима муслиманима у срезу да сами набаве оружје. Истог дана у 18 часова за Србе је био затворен излазак из Новог Пазара.^Г Блокада је трајала све до 7. децембра, када су се Немци поново вратили у Нови Пазар. Почетком октобра одржан је један заједнички састанак представника муслимана и Срба. На овом састанку било је присутно око 30—40 угледнијих грађана из Новог Пазара. Већина је сматрала да треба очувати ред и мир. Рамо Мујовић је напао Аћифа

* Из блокираног Новог Пазара успели су да побегну Филин Стојановић са породицом, Јемуовић Родољуб, Новаковић Милорад и Новаковић Ранко, сви уз помоћ муслимана, као и десетак других на разне начине.

У октобру су напустили Нови Пазар и муслимани: Сулејман Расовац са Исметом и Ибром Расовцем, Шефкија Капиџић, адвокат, Даут Ђилерџић, пенџијер, Асим Готовац и још око шест породица.

Хаџиахметовића тврдећи да ће покварити овај споразум. Аџиф ово није порицао, већ је набрајао са каквим снагама располаже. Аџиф Хаџиахметовић је имао пред собом само идеју о стварању Велике Албаније и знао је да се та његова идеја не може остварити мирним путем, већ бескомпромисном борбом против Орба. И он је свесмо ишао на то.

Тих дана је дошао у Нови Пазар Зенун Хасковић као представних партизана. Он је преговарао са Аџифом Хаџиахметовићем и изнео му предлоге партизана, који су се састојали у следећем: да се муслимани измире са Србима и да се одмах прекине међусобна борба у дежевском срезу; да се успостави слободан саобраћај између Новог Пазара, Рашке и Косовске Митровице; да муслимани дозволе партизанима да уђу у Нови Пазар. Аџиф Хаџиахметовић је одговорио Зенуну да су они покушали да преговарају са Србима и да ће и даље преговарати ако се Срби помире с тим да је ово територија Велике Албаније, а да слободу саобраћаја утврђавају четници а не онм. Албанске власти неће никоме дозволити да уђе у Нови Пазар. Зенун Хасковић је пре одласка из Новог Пазара разговарао и са учитељем Филипом Стојановићем и адвокатом Шефкијом Капиџићем да они са своје стране учике све како не би дошло до обрачуна између Срба и муслимана.

Аџиф Хаџиахметовић и његови људи водили су неколико пута преговоре са појединим Србима, као и са четницима. Тако се Аџиф састао 11. октобра са Спасом Ниџифовићем, од кога је као од бившег сенатора захтевао да утиче на Србе да се не мешају у послове дежевског среза пошто је то албанска територија. Сутрадан се Аџиф састао са Миладином Милановићем председником општине у Врановини. Договорили су се да Миладин организује преговоре између четника из Рашке и албанских власти из Новог Пазара. После неколико дана састали су се Ахмет Даца и Божа Шарковић и уговорили да се састанак између четника и албанских власти одржи 20. октобра. На овим преговорима муслимане су заступали: Аџиф Хаџиахметовић, Ахмет Даца и Асим Али Амиџић, командант жандармерије у Новом Пазару. Четнике су заступали: Тихомир Шарковић, Радомир Цветић, капетан, Брана Петровић, капетан и Миладин Милановић. Овај састанак није уродио никаквим плодом. Четници су тражили да им се уступи жандармеријска станица у Пиларети; да се Шиптари врате натраг на Косово у року од три дана; да се Орбима у Новом Пазару гарантује живот и омогући да неометано напуштају град кад год то желе. Аџиф је тражио да се албанској жандармерији у Новом Пазару уступи станица у Рајетићу; да албанска жандармерија задржи станицу у Пиларети; да се четници повуку из оних општина дежевског среза у ко-

јима албански жандарми држе власт и да их не ометају у вршењу власти; да се муслиманима гарантује живот и опстакак. Последњи покушај преговарања био је 23. октобра између Узеира ЈБајића, командира жандамеријске станице у Дутој Полани и шегова два жандарма, с једне стране. и Милоша Каралића, кафеџије из Остатије и још двојицу Срба, садруге стране. Када јеспоразум постигнут и сачињен записник о тачкама споразума кога је требало да потпишу обе стране, група плачкаша Бика Дрешовића напала је село Окосе. Сељаци су се бранили. Тако је пропао споразум о побољшању односа између муслимана и Срба у овом крају.

У међувремену Аћиф Хаџиахметовић је доводио Типтаре у Нови Пазар. Прва већа гтха је дошла 7. октобра; приређен јој је свечан дочек. На челу групе налазио се барјактар Шабан Полуџа. Аћиф Хаџиахметовић је у **вору** ликујући истакао како су ови Шиптари под командом Шабана Палуџе српски Колашин претворили у прах и пепео. Сматра се да је у току октобра дошло у Нови Пазар **око** 500 наоружаних Шиптара. Са Пепггера из штавичког и сјеничког среза дошло је око 100 наоружаних људи, не рачунајући груте Бика Дрешовића и других.

И у октобру су настављена поједикачна убиства и са једне и са друге стране. Убиства су била чешћа и у самом Новом Пазару. Али се тог месеца пожар распламсао по селима. Прво су почели Шиптари и група Бика Дрешовића, а затим и четници да пале читава села. Овај вешто **припремљени** вртлог касније је обухватио еве већи број муслимана и Срба. Шилтари и муслимани су у октобру **попали** српска села: Грижане, Изворе, Рајетиће, Жарево. Кашаљ, део Бара, Нетврђе, Избице, Осаокицу, Окосе, Штитаре, Страдово, а четници су запали српска муслиманска села: Трnavу, Брђане, Бању, Полокце, Јанчу, Мухово, Граб, Беле Воде, Чебинац. Паљење села је било пропраћено пљачком целокупне покретне имовине која се могла узети и понети. Нарочито су гавачкани стока и жито. ЈБуде из **попаљетгх** села није било тешко организовати за борбу и освету, што је и био циљ организатора братоубилачке борбе. Напади и сукоби су се ређали један за другим. У сукобу на Рогозни 6. октобра погинуло је 7 четника и 4 Шиптара; у нападу Шиптара на село Лукоцрево ради **Пљачке** 12. октобра **погину** су два сељака; у нападу четника на Брђане и Трnavу средином октобра погинула су 4 муслимана и 2 четника; у нападу Шабана Полуџе на Осаонзцу, Окосе и Штитаре 24. октобра погинула су 4 сељака и један Шитгар из кападачке групе; у сукобима од Ђурђевиx стубова од Белих Вода између 29. и 31. октобра погинуло је 7 **муслимана** и 5 четника. Поред тога, убијено је још **око** 30 људи (Срба и муслимана) из Новог Пазара и **око** **Јтине**.

Крајем октобра постигнут је споразум између четника и партизана Копачничког одреда да заједнички нападну на Нови Пазар. У усменом споразуму договорено је да се не пале села и не зоставља муслиманско становништво. Требало је да четници нападну на град са северне, североисточне и северозападне стране, а партизани са јужне и југоисточне. Штаб Копачничког партизанског одреда, под командом Света Трифуновића, упутио је своје две чете на Рогозну ради пресецања пута Косовска Митровица—Нови Пазар и спречаватва евентуалног надирања наоружаних Шиптара тим правцем. Обе чете су запоселе поменути пут на простору Крвосалије—село Брстово. Али се ситуација и даље заопгравала.

Када су партизанске чете Копачничког одреда запоселе пут Косовска Митровица—Нови Пазар, тамо је дошла и група колашинских четника под командом Тодора Добрића и Тодора Чукића. Они су захтевали од Света Трифуновића да партизани крену преко Брђана низ Трnavу и успут попале муслиманске куће. Када Трифуновић није пристао на то, напад су извршили четници. Они су палећи муслиманске куће у Брђанима и Трnavи ститли до **мусЈшманског гробЈва** на Казилару. Потом су почели да пијанче и лумпују. Штаб Копачничког партизанског одреда је само упозорио колашинске четнике да то не чине. Сутрадан су наоружани муслимани из Новог Пазара напали српске куће у Трnavи и почели да их пале. Партизани су извршили напад на паликуће и вратили их натраг у Нови Пазар.

У то време је код четника настао преокрет због наређења Драже Михаиловића да они обуставе борбу против окупатора коју су водилш у заједници са партизанима, већ да се окрену против партизана. У име Радомира Цветића у Копачнички партизански одред су дошли Филип Стојановић и Гојко Бачагога с предлогом да се не напада Нови Пазар. Тада су Трифуновић и Томовић пошли да лично разговарају са Радамиром Цветићем, али се он крио од њих те га нису могли пронаћи. Због издаје четника, код Краљева је била тешка ситуација. Штаб Копачничког одреда је донео одлуку да повуче своје јединице у правцу Рашке, одакле је требало да крену у помоћ партизанима код Краљева.

Око Новог Пазара су пламтела села. Наоружане групе Шиптара и муслимана су 1. и 2. новембра убиле две жене из Балетића и два **сеЈвака** из Бориковца. Група Бика Дрешовића напала је 2. новембра српска села Забрђе, Грачане и Дољане пљачкајући и палећи. Ова група је на зверски начин убила 8 људи, две жене и једно дете од осам година. Сви остали одрасли мушкарци из села побегли су у правцу

Голије. У селу Непреље 3. новембра затворен је у кућу Радојко Јекић која је затим запаљена. Банда Бика Дрешовића запалила је село Шавце са четири стране, у знаку крста, и убијала жене и децу. Четници под командом Миладина Милановића и Драгора Павловића попалили су 3. новембра муслиманска села Попе, Ђонлије, Окосе, Горњу и Доњу Пожегу, Иванчу, Рајчиновиће и поубијали сшновништво, које су успели да похватају.

Аћиф Хаџиахметовић је 2. новембра позвао у префектуру неколико виђенијих Срба из Новог Пазара⁴ и предложио им да се упути делегација четницима ради контакта и настављања преговора. Договорено је да се четницима напише писмо са предлозима за споразум. Предлоге за споразум је диктирао Аћиф Хаџиахметовић, а састојали су се у следећем: да се успостави демаркациона линија која би ишла од Ђурђевих Стубова на Косуриће—ЈБиљац—Свираново и Новопазарску бању—Брђане—Чесмалију—Војковиће; да свака страна на својој територији одржава ред и мир; да се постигне споразум о ненаптадању. Писмо су од Срба потписали Спасо Нићифоровић, Душан Вранић и Светозар Недић. Истог дана по подне писмо су однеле четницима Драга Недић и Роса Фелчер и у Постоњу предале га нареднику Радовану Ивковићу. Када је писмо уручено Радомиру Цветићу, он је Аћифу Хаџиахметовићу одговорио ултимативно да му одмах преда Нови Пазар. Аћиф је тада предузео све мере за одбрану града.

Четници су 4. новембра у 4 часа почели напад на Нови Пазар. Све до 7 часова капредовали су и примицали се граду. Међутим, Бико Дрешовић, мула Јакуп Аговић и Џемо Конићанин зашли су им за леђа и са бока, што је изазвало пометњу људства и повлачење са већ заузетих положаја. Пошто је напад разбитен са ове стране, браниоци су се пребацили на линију Петрова Црква—Ђурђеви Стубови—Парничко Брдо—Видово и потиснули нападаче на целој линији. У овој борби четници су имали 63 мртва и 68 рањених, од којих је касније умрло још 20. На страни одбране било је 45 мртвих, а рањено је 38, од којих је у току новембра умрло још 15.

Аћиф Хаџиахметовић је истог дана по подне сазвао седницу чланова Албанског комитета и Одбора за одбоану Новог Пазара. Отварајући ову заједничку седницу Хаџиахметовић је свима честитао победу. Затим је одлучено да се поново упуте појединци у суседне срезове и огапине

⁴ У префектуру су позвани: Спасо Нићифоровић, Душан Вранић, Светозар Недић, Чедо Угриновић, Душан Давидовић и Деско Ивковић.

ради тражења помоћи у људима, оружју и муницији,⁵ да се појачају страже на досадашњим положајима; да се муслиманским селима пошаље помоћ у људству, оружју и муницији, како бисемогла бранити од напада. У граду се славила победа, развијале су се албанске заставе, клицало се Великој Албанији. Људи из групе Бика Дрешовића долазили су од Казилара и Јошанице носећи људске главе на бајонетима. Пронели су их улицама града, нарочито у којима су становали Срби и госле их бацали на ђубриште команде жандармерије. Наоружане разуларене групе су се размилеле градом, хватале људе и убијале. За неколико сати десетине људи је побијено и покљано. Мула Јакуп Аговић из Бишева предложио је да се сви Срби изнад 18 година затворе у зграду суда како би се спречило даље убијоње и клање. Аћиф Хаџиахметовић је прихватио предлог, рачунајући да ће му ови таоци требати у даљим односима са четницима. Исто тако су и четници вршили свирепе злочине. Они су у селу Пожеги у кући Бахтијара Дољанца, који је чувао три српске и три муслиманске породице, истребили 13 људи, жена и деце, и тако су их људи из српских породица **преклњали** да то не чине и раширених руку својим телима штитили невину челјад.

У Нови Пазар су долазиле нове наоружане групе људи, нарочито са Косова и Метохије. Рачуна се да је око 10. новембра било у Новом Пазару преко 3.150 наоружаних људи. У њему је било око 12 шиптарских барјактара.[®] Од оружја је набављено из Косовске Митровице 200 пушака, 4 пушкомитралеза, 150 бомби и 40 сандука муниције; из Пећи, Истока и других места купљено је за новац 400 пушака, 3 пушкомитралеза, 50 бомби и 10 сандука муниције. Када се нашао међу оволиким људством и наоружањем, Аћиф Хаџиахметовић је дошао на мисао да изврши напад на Рашку, у којој су се налазили четници, и на тај начин прошири Велику Албанију. Да би добио у времену, он је поново покушао да преговара са четницима. Ступио је с њима у везу преко Перке Давидовић и састанак је уговорен за 10. новембар у просторијама жандармеријске станице у Пиларети. Састанак је одржан између Ахмета Даце, префекта дежевског среза, и Сава Радосављевића, представника четника, који су се споразумели: да муслимаки гаратују живот Србима, а четници живот муслиманима

⁵ За извршење овог задатка били су одређени: Ејуп Љајић за Пећ, Ђаковицу и Призрен; Ахмет Даца за Косовску Митровицу и околна места; Џемаил Тузинац за општине на Пештеру; Џемаил Бошњовић за Тутан и Рожај и Џемил Кониџанин за Сјеницу.

[®] Најчувенији барјактари били су: Шабан Полуџа, Бислим Бајгора, Селим Дреница, Азем Голица и Осман Ругоа.

свадси ва свом ггодручју; да се не пале села; да се формира заједничка комисија која ће иопитати узроке сукоба и предложити мере за њихово отклашање.

Аћиф Хаџиахметовић је и након овог споразума прикупљао наоружане Шиптаре, бишевце, пештерце и друге, док су четници кастојали да се опораве од првог неуспеха и ојачају своје снаге. Када се у Навом Пазару окупило око 5.000 наоружаних људи, Аћифу се учинило да може извршити **напад** на Рашку. Он је 14. новембра одржао у свом стану седницу Албанског комитета. Поред чланова комитета седници су присуствовали: Бајазит Бољетинац, некалико шиптарских барјактара и официра жандармерије. Хаџиахметовић је изложио ситуацију у срезу, побројао снаге којима располаже Нови Пазар и предложио да се изврши **напад** на Рашку. Предлог је прихваћен једногласно и у вези с тим закључено да се ггоследње пршхреме изврше у највећој тајности и да **напад** почне 16. новембра око 10 часова, а да се паљење села од Постоња низ Рашку почне 15. новембра увече. За команданта напада одређен је Бајазит Бољетинац. **Напад** је отпочео 16. новембра у одређено време. Нападаци су кренули од касарне са развијеном заставом. У исто време извршен је **напад** на положаје према Ђурђевим Стубовима и Дежеви, у Постоњу и на линији Бања—Цоковићи. Нападаци су наступали брзо. Пожар је захватио сва села на путу наступања. Спаљена су сва српска села на подручју постењске огаитине, већи део села у полошкој општини, преко половину села у врачевској општини, преко три четвртине села у никољачкој општини и око трећина села у трнавској општини у студеничком срезу. У току ноћи између 16. и 17. новембра мобилисаки су и наоружани **сељаци** из попаљених села. Одлучујућа битка одиграла се 17. новембра, а отпочела је око 4 часа на Великој и Малој Бисини и у долгини Рашке. Нашадаци су јуршш све до 6 часова, али је сваки јургап бивао све слабији и браниоци су их одбијали. Око 6 часова почело је нагло повлачење, које се претЕорило у пачпгчно бекство. У овој борби **нападаци** су имали 106 мртвих, а одбрана 34. Поред тога, изгинуо је већи број Срба по селима приликом наступања Шиптара и **мусЈлдаана**, а известан број муслимана настрадао је од четника 18. новембра.

Четници су **припремиЈШ** и извршили други **напад** на Нови Пазар 21. коевмбра. У овом **кападу** је учествовао и Војислав Лукачевић, један од најближих сарадиика Драже Михаиловића. За време **напада** спаљена су сва муСЈшманска села од Пожеге до Вучинића. И овај **напад** је одбијен. **Нападач** је у борби имао 42 мртва, а одбрана 26. Рањено је укухшо око 45 људи. Поред тога четници су побишш греко 20 људи, жена и деце у току **капада**, а 25 особа је похва-

тано и спроведегао у Рашку, одакле су их четдаши на притисак Срба вратили у Нови Пазар. Убијања и са једне и са друге стране настављена су и после 21. новембра, као и зверска мучења оних који су допадали шака некој од наоружаних група.

На Нови Пазар је извршен и трећи напад, 5. децембра. У овом нападу заједно са четницима учествовали су и Немци. Четници су у Рашки обавестили Немце да се у Новом Пазару налазе комунисти, зато је и дошло до њиховог заједничког напада. Немци су уорзо сазнали да нема комуниста, па су одустали од даљег нападања. Седмог децембра ушао је у Нови Пазар 2. баталлион 113. немачке пешадијске дивизије. Заједно са батаљоном дошао је и штаб пука, а затим и командант дивизије.

Резултати братоубилачке борбе у дежевском срезу од напада Немачке на Совјетски Савез, 22. јуна до краја децембра 1941. године, приближно су следећи: убијено је 447 особа, од тога 287 Срба, 136 муслимана и 144 Шиптара, а погинуло је као жртве терора 115 Срба и 61 муслиман. Спаљене су 2.792 куће, од којих 2.016 српских и 776 муслиманских. Овде гаису урачунате многе друге зграде које је прогутао пожар. У пожару је изгорело много жита, а опљачкано је око 3.000 грла ситне и крупне стоке, не рачунајући оно што је уништено пожаром. Изгорео је и опљачкан највећи део покућства, одеће и обуће, као и залихе животних намирница. Поред тога, изгорело је 6 основних школа, 6 општинских зграда и 4 зграде жандармеријских станица. Као резултат тог убијања, клања, паљења и пљачкања, после поновног доласка Немаца у Нови Пазар, иселило се из града 140 српских породица и 30 појединаца — одраслих мушкараца, чије су породице остале у граду, не рачунајући оне породице које су се раније одселиле из града односно из среза.

Догађаји који су се одиграли у дежевском срезу после окупације земље, а нарочито после напада Немачке на Совјетски Савез па до краја 1941. године показују да су окупатор, петоколонаша и најреакционарнији елементи могли несметано да спроводе оно што су хтели. Зато је биланс тих догађаја био тако тежак. Народ се дуго одупирао мрачним намерама домаћих издајника. Он није желео ни хтео да буде увучен у верске и националне сукобе. И српско и муслиманско становкиштво је желело међусобну трпељивост, посебно у овако тешком времену и настојало да очува добре суседске односе. Муслиманске масе су до краја рата биле против албанизирања становништва. Све ове повољне услове за мобилизацију народа у борби против окупатора и његових помагача напредне снаге нису искористиле. Секретар партијске једшгице у Но-

вом Пазару Хакија Зејнгаловић својим ставом онемогућио је форш-грађе Новопазарског партизанског одреда и ослабио рад партијске организације. Обласки комитет КПЈ за Санџак учинио је пропуст што није интервенисао чим је био обавештен и упозорен о ставу секретара ове партијске организације. Касније настојан>е Џевдета Додеа и Калема нису могли да поправе оно што је Хакија Зејниловић био уништио. То су могли учинити само много јачи револуционари него што су била ова двојица, који се нису даље кретали од коинспиративне групе. Исто тако, ни долазак Емина Реџепагића у непознату средину није довео до већих резултата иако је у новембру или децембру формирао партијску ћелију. И та ћелија је била уствари само конспиративна група, неповезана с народом и без икаквог плана о акцијама против окупатора и домаћих издајника. Копаонички партизански одред такође је занемарио овај крај. Он није искористио повољне услове да привуче људе у редове народноослободилачке војске када су уставале у одбрану својих домова и живота чланова својих породица, већ су људи препуштени четницима или Аћифу Хаџиахметовићу, чији је план био заопггровање односа између Срба и **мусЉмана** у циљу истребљења муслиманског и српског становгггва.

У читавом овом вртлогу убијања, клања и паљења истицали су се појединци који су чинили све што су могли да би било што мање жртава и иожара. Они су настојали да спрече хајке **подивЉвалих** наоружаних група којима нико није стајао на пут нити их узимао на одговорност. Залагање и пожртвованост десетина муслимана у самом Новом Пазару на спасавању Срба од убијања и клања били су веома значајни за даље односе између Срба и муслимана и стварање истинског братства и јединства. Комунисти, скојевци и напредна омладина у граду својим радом допринели су да један број старијих схвати улогу окупатора и домаћих издајника и да устану у своју заштиту. Тако је Мумин Хамидовић, шеријетски судија у Новом Пазару ишао по граду из улице у улицу и молио муслимане да чувају и спасавају Србе, а Рамо Пришанин је у свакој тешкој ситуацији узимао у заштиту Србе за све време окупације. После неуспелог напада четника на Нови Пазар 4. новембра, разјарене наоружане групе опијене осећањем „победе“ наставиле су масовно убијање Срба. Тада је у најкритичније време, ноћ између 4. и 5. новембра, више наоружаних муслимана крстарило улицама и спречавало убијање. Осман Мустафић са браћом и Мустафа Аливодић са синовима штитили су целу једну улицу у којој су становали Срби. Оваквих примера спасавања Срба било је доста по целом дежевском срезу. Али све то није

било довољно да се онемогући дивљаље поједшотх наоружаних група и да се спрече злочини које су организовали помагачи окупатора, јер су акције ових људи око спасавања људи и спречавања убистава биле појединачне и неповезане.

НЕМАЧКА ОФАНЗИВА У СРБИЈИ И НАПАД НА ПЈБЕВЈБА

У другој половини новембра отворено су се удружиле све реакционарне издајничке групе у Србији да помогну офанзиву немачког окупатора против народноослободилачких партизанских јединица ради њиховог уништења и поновног заузимања ослобођене територије. Квислиншке оружаие формације Недића и ЈБотића и четници Косте Пећанца и Драже Михаиловића заједно са немачким трупама нападали су партизане на свим линијама. Црногорске партизанске јединице, које је Врховни штаб тражио неколико пута, нису стизале у Србију јер је требало прво да ослободе Пл>евља и Прибој. Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку у свом извештају Врховном штабу од 26. новембра о овоме каже следеће:

„Као пгго смо вам раније јавили, наш одред за операције у Санцаку налази се на путу за Саицак. Иако је тај одред био добио за задатак да чисти Санцак од окупатора, услед ситуације код вас, а нарочито прогласа Главног игтаба Н.О. партизанских одреда за Србију и вашег позива Санчачком одреду да се пребаци за Србију, ометен је био наш план привремено. На основу тих ваших докумената ми смо били издали наређење нашем одреду још 24. новембра да обустави операције у Санцаку, а да трупе хитно пребаци за Ужице. Овим вашим најновијим наређењем ствар се исправл>а утолико што смо дали налог нашем одреду за операције у Санцаку да са једним делом чисти Санцак, а да један део од 1.000 партизана пребаци за Србију”.

Али ни ове јединице нису отишле у Србију. Баш у време када је писан извештај Врховном штабу немачке моторизоване јединице приближавале су се главном граду слободне територије — Ужицу. Главни штаб НОП одреда за Црну Гору даље у свом извештају доказује Врховном штабу да је потребно да се ослободе Пљевл>а и Прибој како би се партизански одреди Црне Горе и Србије нгго пре спојили.

Немачке јединице 342. дивизије већ 29. новембра су ушле у Ужице. Повлачење партизанских јединица из Западне Србије и Шумадије вршено је у правцу Санцака. Оне партизанске јединице које су браниле Ужице повлачиле су се у правцу Чајетине и Борове главе на Златибору, а затим преко Драглице и Сеништа у Радоињу. Са њима се повлачио и Врховни штаб. Немачке моторизоване јединице су такође продужиле од Ужица у правцу Златибора. Оне су ишле све докле је пут био изграђен, између села Драг-Лшце и Раснице, одакле су заједно са Недићевим жандармима наставиш преко Сеништа пешачким стрелачким стројем све до на брдо изнад реке Увца.

Врховни штаб је 1. децембра прешао реку Увац преко моста у селу Радоињи. Тога дана у Радоињи се нашла само Прибојска партизанска чета, која је заузела положаје на левој страни Увца. Командант Главног штаба за Санцак Владимир Кнежевић, са једном групом партизана, порушио је мост после преласка чланова Врховног штаба и партизана који су са њима наишли. Врховни штаб се сместио у кућу Арса Бошковића. После подне појавио се непријатељ на десној страни изнад Увца и отворио ватру из пуипдамитраљеза у правцу школе и оиштине у Радоињи. На непријатеља је отворила ватру Прибојска чета са леве стране реке. Непријатељ овога пута није покушао да пређе Увац. Врховни штаб се пред вече преместио из Радоиње у Мангуру до куће Милеве Жугић, а одатле ноћу прешао у Бистрицу, одакле је 2. децембра отишао у село Дренови и сместио се у кућу Милоша Дивца. Из Дренови штаб је ноћу 4. децембра прешао Лим и тамо остао два дана. По ослобођењу Нове Вароши он се 6. децембра вратио у село Дренову и сместио у кућу Петра Радаковића, која се налазила близу планине Златара.

После пријема извештаја од Главног штаба Црне Горе од 26. новембра, врховни командант друг Тито хитно је послао наређење да се напад на Пљевља не предузима за извесно време, већ да се руше путеви и да се постављају заседе на комуникацијама како би се онемогућио саобраћај непријатеља како са Пљевљима, тако и између осталих иташјанских гарнизона у Санцаку. Поред тога био је уверен да не располажемо ни јединицама ни наоружањем потребним за освајање утврђених места. Тито је желео да се јединице Црногорског одреда за операције у Санцаку сачувају за акције после непријатељске офанзиве у Србији. Наређење друга Тита је однео политички комесар Главног штаба за Санцак Војо Леконић и предао га команданту Црногорског одреда за операције у Санцаку Ареу Јовановићу уочи напада на Пљевља. Од напада се, међутим, није одустало.

У припремама за ипад на Пљевља активно је учествовала скрганизација Комукистичке партије пљеваљског среза. Поред прикупљања података о непријатељу у Пљевљима, Срески комитет је преко партијских јединица и одбора Националноослободилачког фонда спровео акцију за прикушБање већих количина намирница и смештаја партизанских јединица из Црие Горе. Партијска организација је држала у тајности задатак црногорских партизанских јединица у Санцаку, како о њима не би сазнао непријатељ. И поред тога план је пре времена откривен. У Црној Гори се јавно говорило о нападу на Пљевља. Када су људи по селима пљеваљског среза сазнали да предстоји напад на Пљевља, **желели** су да и оки учествују у њему. Пошто иницијатива за њихову мобилизацију није долазила ни са које стране сељаци су сами организовали мање или веће **јед.Шнице** и сами постављали команде једошица. Међутим, могло се мобилисати више хиљада људи са властитим оружјем у пљеваљском, бјелопољском и милешевском срезу. Сврстани у чете и батаљоне са својим комакдама и штабовима, они би били огромна снага и морална помоћ црногорским партизанским јединицама. Али штаб Црногорског одреда за операције у Санцаку није налазио никакву могућност да их употреби у овој борби. Једини изузетак је учињен према једној ваоружаној групи људи из премћанске општине, која је упућена на брдо Плијеш заједно са једном четом Комског батаљона.

Сви баталлки Црногорског НОП одреда за операције у Санцаху били су 26. и 27. новембра концентрисани на простору села Алуга—Крш—Негобуђа—Међужвале са леве стране Таре. Тамо су дошли командант и политички комесар штаба Црногорског одреда. По њиховом доласку одржан је састанак пгабова батаљона и они су упознати са плаком напада. Јединице су подељене на две групе, источну, у којој су били батаљони: Ловћенски, „Пеко Павловић“, Језерско-шарански, Комски, „Бајо Пивљанин“, и „18. октобар“ и западну групу, у којој су се налазили батаљони: Ускочко-добровољачки, Зетско-лешањски и „Бијели Павле“. Планом јеодређено дасенапад изврши ноћу између 29. и 30. новембра због чега је прелаз преко Таре извршен ноћу између 27. и 28. новембра. Обе групе су се кретале до Косаничког Поља, а одатле је требало да западна група кастави покрет преко Глибаћа, Драгаша, Какмужа, Тикове до Горње и доње Брвенице; источна група кренула је у правцу Косаница, Брљино брдо, Зеленоборје, Маоче, Мијаковићи, Кордовина. Међутим, када су се једикице већ налазиле на територији пљеваљског среза, напад на Пљевља је одложен за 24 часа, па су јединице у току 28. новембра задржане подаље од Пље-

ваља. Штаб Црногорског НОП одреда за операције у Санцаку јавио је Врховном штабу 29. новембра следеће:

„Наш одред пребацио се у Санцак ...

Операција ће одмах почети.

Наша оперативна идеја:

1) Заузети Пљевља, стварајући солидну оперативну базу.

2) По паду Пљеваља хитно заузети Прибој и Рудо, **хватајући** преко Бијелог Брда везе с вама, када би **вам** **упути** **III** тражено људство.

3) Падом прибоја и Рудог заштитити се према Вишеграду (у овоме и ви требате да етае потпомогнете), а онда наставити чишћење Санцака: Пријепоља, Нове Вароши, Бијелог Поља, продужујући дејство ка Берама, Колашину и Андријевици.

4) Успшно изведене ове акције подигле би у дејство све снаге у старој Црној Гори за њено коначно ослобођење".

Ноћу између 29. и 30. новембра западна група Црногорског партизанског одреда стигла је на простор Горње и Доње Брвенице, а источна на простор Адровићи—Крњача. Последње пржтреме за напад извршене су 30. новембра. Јединице су са првим мраком пошле да заузму одређене положаје, са којих је требало 1. децембра у 4 часа да изврше напад на Пљевља.

Око напада на Пљевља биле су ангажоване партизанске чете пљеваљског, бјелопољског милешевског среза Бјелопољска и Милешевска чета учествовале су у спречавању непријатеља да споља притекне у помоћ италијанском гарнизону у Пљевљима. Пљеваљска партизанска чета 24. новембра се искупила у Маочу, припремајући се за извршење задатака предстојећег напада на Пљевља. На неколико дана пред напад чета се окупила у Пандурици, где је положила заклетву. Пршхом полашња заклетве она је имала 135 бораца. Сви борци су били распоређени као водичи у јединице Црногорског партизанског одреда. Борци и руководиоци чете учествовали су у борби приликом напада на град заједно са јединицама којима су служили као предводнице. Бјелопољска партизанска чета је још 26. новембра стигла на проетор код Тјешња, тамо спалила два дрвена моста на Ћотини и порушила потпорни зид на путу Бијело Поље — Пљевља. Милешевска партизанска чета затварала је пут Рудо — Пљевља код Сутјеске, а један део чете учествовао је у нападу на италијанску карабинијерску посаду у Учују, заједно са једном четом из батаљона „Бајо Пивљанин". Посада је заробљена и разоружана.

Напад на Пљевља није се одвијао по предвиђеном плану. Неке јединице су почеле напад два сата раније. Иако су партизани заузели болницу, електричну централу, блок кућа око полицијске касарне, „ОВРА“, официрски дом и затвор, део зграде војничког логора, зграду гимназије, неке важне одбрамбене положаје око града и у самом граду, као и нека митраљеска гнезда нису били зузели. Ворци су неустрашиво јуришали на италијанска упоришта, нарочито комунисти, али се и непријатељ добро био припремио за одбрану. Тако је напад пропао и Пљевља нису ослобођена.

Италијански гарнизон у Пљевљима није споља добио никакво појачање. Једну колону Италијана која је била пошла из Пријепоља рано 1. децембра сачекао је батаљон „18. октобар“ на Савином Лакту близу села Јабуре и потпуно је разбио. Том приликом је заробљено преко 60 италијанских војника и заплењена већа количина оружја и друге ратне опреме.

После неуспелог напада на Пљевља већина бораца је напустила јединице и вратила се у Црну Гору. У јединицама на територији Санцака остало је око 700 бораца. Губици при нападу на Пљевља износили су 203 погинула и 269 рањених бораца и руководилаца, док су непријатељски губици били 74 мртва, од којих 14 официра и 6 подофицира, а рањено 170 међу којима 8 официра и 16 подофицира. Нестало је 8 војника.

Несумњиво ово је био велики пораз не само за народноослободилачки покрет Црне Горе него и читаве Југославије. Због великог броја жртава, нарочито руководећег кадра, као и због напуштања јединица од стране већег броја бораца и њиховог повратка у Црну Гору, Црногорски партизански одред је веома ослабио, а на њега је Врховни штаб рачунао у својим плановима за даљи развој народноослободилачке борбе. Овим поразом ти су планови бар привремено онемогућени. Ово је била највећа партизанска битка 1941. године и са највећим бројем жртава.